

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**на тему ВЛАСНІ НАЗВИ ВИРАЗНИКИ ХУДОЖНЬОГО ЧАСУ В
ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО "КНЯЗЬ ЄРЕМІЯ
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ" ТА "ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ"**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0358-у
спеціальності 035 "Філологія"
освітньої програми "Українська мова та література"
спеціалізації 035.01 "Українська мова та література"

А. В. Ковтун

Керівник

канд. філол. наук,
доц. І. І. Ільченко

Рецензент

канд. філол. наук,
доц. С. В. Сабліна

Запоріжжя
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет *філологічний*

Кафедра *української мови*

Рівень вищої освіти *магістр*

Спеціальність *035 "Філологія"*

Освітня програма *"Українська мова та література"*

Спеціалізація *035.01 "Українська мова та література"*

ЗАТВЕРДЖУЮ

завідувач кафедри української мови

_____ Р. О. Христіанінова

"24" жовтня 2018 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Ковтун Аліні Вікторівні

1. Тема роботи *Власні назви виразники художнього часу в історичних романах І. Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський"*, керівник роботи Ільченко Ірина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, затверджені наказом ЗНУ від 24 травня 2019 року № 781-с.

2. Строк подання студентом роботи – 8 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: *Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський : іст. романи. Київ, 1991. 511 с. ; наукові праці О. І. Бондаря, В. М. Калінкіна, Ю. О. Карпенка, В. Ю. Неклесової, О. Ф. Немировської, С. А. Реммера та інших.*

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

1. *Літературно-художні оніми - виразники історичного часу.*
2. *Темпороніми роману І. Нечуя-Левицького "Гетьман Іван Виговський".*
3. *Власні назви як часові орієнтири в романі "Князь Єремія Вишневецький".*
4. *Характеристика хрононімів та апелятивної темпоральної лексики історичної прози І. Нечуя-Левицького.*

5. *Фонові оніми як виразники художнього часу.*

5. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Ільченко І.І., доцент	24.09.2018	24.09.2018
Перший розділ	Ільченко І.І., доцент	19.11.2018	19.11.2018
Другий розділ	Ільченко І.І., доцент	31.02.2019	31.02.2019
Висновки	Ільченко І.І., доцент	16.05.2019	16.05.2019

7. Дата видачі завдання – 12.09.2018 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Пошук наукових джерел з теми дослідження, їх вивчення та аналіз; укладання бібліографії	Вересень 2018 року	Виконано
2.	Добір фактичного матеріалу	Жовтень – листопад 2018 року	Виконано
3.	Написання вступу	Грудень 2018 року	Виконано
4.	Підготовка розділу 1 "Літературно-художні оніми – виразники історичного часу"	Січень – лютий 2019 року	Виконано
5.	Написання розділу 2 "Художній час крізь призму власних назв"	Березень – квітень 2019 року	Виконано
6.	Формулювання висновків	Вересень 2019 року	Виконано
7.	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії	Листопад 2019 року	Виконано
8.	Захист роботи	Січень 2020 року	Виконано

Студент _____ А. В. Ковтун

Керівник роботи _____ І. І. Ільченко

Нормоконтроль пройдено.

Нормоконтролер _____ Л. М. Стовбур

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра "Власні назви виразники художнього часу в історичних романах І. Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський"" містить 69 сторінок.

Для виконання кваліфікаційної роботи дібрано близько 500 одиниць онімної лексики, опрацьовано 49 наукових джерел.

Об'єкт дослідження: власні назви на позначення часу в історичних романах І. Нечуя-Левицького.

Предмет дослідження: лексико-семантичні особливості реалізації онімної лексики на позначення часу та їх стилістично-функціональне навантаження в контексті історичних романів І. Нечуя-Левицького.

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз власних назв на позначення часу та апелятивної темпоральної лексики в історичних романах "Гетьман Іван Виговський" та "Князь Єремія Вишневецький" І. Нечуя-Левицького .

У процесі дослідження реалізувалися такі **завдання:**

- 1) розглянуто стан дослідження літературно-художніх онімів як виразників часу в історичній прозі;
- 2) класифіковано онімну лексику романів на позначення часу;
- 3) охарактеризовано типи часових онімів в художньому контексті;
- 4) проаналізовано роль темпоронімів в побудові композиції твору;
- 5) зіставлено лексику, що створює художній час двох романів;
- 6) виявлено та проаналізовано антропоніми, топоніми та інші розряди онімів як часові еквіваленти.

Дослідження велося із застосуванням таких **методів і прийомів**. У роботі використані загальнонаукові методи (теоретичний аналіз, синтез, систематизація та класифікація). Специфіка об'єкта та предмета роботи вимагає комплексного підходу для досягнення поставленої мети та завдань, тому у роботі доцільно поєднано різні методи дослідження. При аналізі основним є описовий метод, що уможливив комплексний аналіз онімів на позначення часу, також використано зіставний метод при порівнянні часових показників двох романів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше здійснено повний аналіз усіх різновидів темпоральної лексики, використаної І. Нечуєм-Левицьким в романах "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський".

Сфера застосування. Результати дослідження можуть бути використані в школах різних типів на уроках української мови, у роботі факультативів та спецкурсів, пов'язаних із вивченням ономастикону та творчого доробку І. Нечуя-Левицького. Крім того, їх можна застосовувати у вишах при викладанні літературно-художньої ономастики, а також на факультативних заняттях та на засіданнях лінгвістичного гуртка.

Ключові слова: **ГЕОРТОНІМИ, ДАТУВАННЯ, ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ ОНОМАСТИКА, ТЕМПОРАЛЬНА АПЕЛЯТИВНА ЛЕКСИКА, ХРОНОНІМИ, ХРОНОТОП, ХУДОЖНІЙ КОНТЕКСТ**

ABSTRACT

The master's qualification work "Proper Names of the Artistic Expressions in the Historical Novels of I. Nechuy-Levytsky "Prince Jeremiah Vyshnevetsky" and "Hetman Ivan Vyhovsky" contains 69 pages.

About 500 units of onym vocabulary are selected for the qualification work, and 49 scientific sources have been processed.

The object of the study: proper names for the designation of time of historical novels by Ivan Nechuy-Levytsky.

The subject of the paper: lexical-semantic peculiarities of realization of onymic vocabulary for the designation of time and their stylistic-functional load in the context of historical novels by I. Nechuy-Levitsky.

The purpose of the paper – to accomplish the complex analysis of proper names for the designation of time and appellate temporal vocabulary of historical novels "Hetman Ivan Vyhovsky" and "Prince Jeremiah Vishnevetsky" by I. Nechuy-Levytsky.

During the research the following **tasks** were completed:

- 1) examined the status of the study of literary and artistic onymes as expressors of time in historical prose is considered;
- 2) classified the onym vocabulary of novels for the designation of time;
- 3) characterized types of temporal onymes in artistic context;
- 4) analyzed the role of temporonyms in composition of contexture;
- 5) compared the vocabulary creating the artistic time of both novels;
- 6) identified and analyzed anthroponyms, toponyms and other types of onyms as temporal equivalents.

The research was based on such **methods and techniques**. The paper uses general scientific methods (theoretical analysis, synthesis, systematization and classification). The specifics of the object and subject of the study require an integrated approach to achieve the purpose and objectives, therefore, different methods of research are appropriately combined in the paper. In the analysis, the main is the descriptive method, which made it possible for a comprehensive analysis of the onymes as expressors of time, and a comparative method is used in comparing the time indicators of the novels.

The scientific novelty of the research is that for the first time a complete analysis of all varieties of temporal vocabulary used by I. Nechuy-Levytsky in the novels "Prince Jeremiah Vishnevetsky" and "Hetman Ivan Vyhovsky" were carried out.

Scope of application. The results of the study can be used in schools of different types in the Ukrainian language lessons, in the work of optional and special courses related to the study of the onomasticon and the creative projects of I. Nechuy-Levytsky. In addition, they can be used at higher levels in the teaching of literary and artistic onomastics, at elective classes and at meetings of the linguistic circle.

Key words: ARTISTIC CONTEXT, CHRONOTOPE, CHRONONYMS, DATING, FEAST NAMES, LITERARY AND ARTISTIC ONOMASTICS, TEMPORAL COMMON VOCABULARY

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ ОНІМИ – ВИРАЗНИКИ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ.....	10
РОЗДІЛ 2. ХУДОЖНІЙ ЧАС КРІЗЬ ПРИЗМУ ВЛАСНИХ НАЗВ.....	23
2.1. Темпороніми роману І. Нечуя-Левицького "Гетьман Іван Виговський".....	23
2.2. Власні назви як часові орієнтири в романі "Князь Єремія Вишневецький.....	34
2.3. Характеристика хрононімів та апелятивної темпоральної лексики історичної прози І. Нечуя-Левицького.....	47
2.4. Фонові оніми як виразники художнього часу.....	51
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

I. Нечуй-Левицький – яскрава постать українського літературного процесу XIX ст. У своїх історичних творах письменник звернувся до тем, проблем та ідей соціальних, історичних, художніх. Серед них і проблема правдивого зображення історичного минулого, яка в світлі сьогочасних подій на теренах України є болюче актуальною.

Художній твір – це складна система, де все є доречним та взаємодоповнюючим. Важлива складова художнього твору – його ономастичне наповнення. Онімний простір твору – це сукупність власних назв, що вживаються у певному художньому тексті.

Літературно-художня ономастика є порівняно молодого наукою. Вона зародилася у другій половині XX століття. Перші роботи присвячені літературно-художній ономастиці написали В. М. Михайлов ("Власні імена персонажів російської художньої літератури XVIII і XIX століть, їх функції та словоутворення", 1956 р.), Ю. О. Карпенко ("Функції топонімічних назв у творчості О. Кобилянської", 1963 р.) та Л. О. Белей ("Функціонально-стилістичні можливості літературно-художньої антропонімії XIX–XX століття", 1995 р.). Сьогодні ж бібліографія досліджень власних назв у структурі художнього твору вже нараховує значну кількість праць. Так, М. Р. Мельник досліджувала лірику Л. Костенко, Т. І. Крупеньова – ономастичний простір драматичних творів Лесі Українки, О. О. Усова – ономастикон художніх творів М. Хвильового, Г. П. Лукаш – ономастичні одиниці прози В. Винниченка та ін.

Ономастикон художнього твору складається з реальних та вигаданих власних назв. Всі оніми мають своє навантаження у творі і є стилістично вмотивованими. Вони виконують щонайменше дві функції – номінативну та характерологічну. За стилістичною значущістю власні назви поділяють ще на національні, регіональні, ідеологічні, соціальні та хронологічні оніми.

Творчий доробок І. Нечуя-Левицького вже був об'єктом дослідження науковців-ономастів. О. Ф. Немировська досліджувала деякі ономастичні

розряди роману "Гетьман Іван Виговський", Г. А. Ярмоленко – антропоніми повісті І. Нечуя-Левицького "Старосвітські батюшки та матушки", К. І. Харламов – способи номінації особи в літературній спадщині І. Нечуя-Левицького.

Актуальність теми зумовлена недостатньою її розробленістю в наукових розвідках вчених-ономастів, зростаючим інтересом сучасного мовознавства до літературно-художньої ономастики та ідіостилю письменника. Дослідження дасть можливість виявити особливості вживання хрононімії в контексті історичної прози.

Об'єкт дослідження – власні назви на позначення часу в історичних романах І. Нечуя-Левицького.

Предмет дослідження – лексико-семантичні особливості реалізації онімної лексики на позначення часу та їх стилістично-функціональне навантаження в контексті історичних романів І. Нечуя-Левицького.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз власних назв на позначення часу та апелятивної темпоральної лексики в історичних романах "Гетьман Іван Виговський" та "Князь Єремія Вишневецький" І. Нечуя-Левицького.

Досягнення мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- 1) розглянути стан дослідження літературно-художніх онімів як виразників часу в історичній прозі;
- 2) класифікувати онімну лексику романів на позначення часу;
- 3) охарактеризувати типи часових онімів в художньому контексті;
- 4) проаналізувати роль темпоронімів в побудові композиції твору;
- 5) зіставити лексику, що створює художній час двох романів;
- 6) виявити та проаналізувати антропоніми, топоніми та інші розряди онімів як часові еквіваленти.

Джерельною базою дослідження послуговували романи І. Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський".

Методи дослідження. Особливості предмета дослідження визначають його методику. У роботі використані загальнонаукові методи (теоретичний аналіз, синтез, систематизація та класифікація). Специфіка об'єкта та предмета роботи вимагає комплексного підходу для досягнення поставленої мети та завдань, тому у роботі доцільно поєднано різні методи дослідження. При аналізі основним є описовий метод, що уможливив комплексний аналіз онімів на позначення часу, також використано зіставний метод при порівнянні часових показників двох романів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснено повний аналіз усіх різновидів темпоральної лексики, використаної І. Нечуєм-Левицьким в романах "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський".

Практичне значення: результати цього дослідження можуть бути використані в школах різних типів на уроках української мови, у роботі факультативів та спецкурсів, пов'язаних із вивченням ономастикону та творчого доробку І. Нечуя-Левицького. Крім того, їх можна застосовувати у вишах при викладанні літературно-художньої ономастики, а також на факультативних заняттях та на засіданнях лінгвістичного гуртка.

РОЗДІЛ 1

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ ОНІМИ – ВИРАЗНИКИ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

З другої половини ХХ століття науковці почали частіше звертатися до ономастичних досліджень художніх текстів. Саме тоді виокремлюється новий напрям досліджень на межі ономастики, поетики, стилістики, семіотики та лінгвістики тексту – літературно-художня ономастика.

Ще й нині науковці не дійшли до єдиної думки щодо номінації цього терміна. Взагалі існують такі дефініції як літературна, поетична, художня, стилістична, художньо-літературна, літературно-художня ономастика. Ми ж дотримуємося думки, що саме термін "літературно-художня ономастика" найбільш точно відображає це поняття.

На відсутність загальноприйнятого терміна впливає відстоювання правильності назви відразу трьох сильних ономастичних шкіл. Г. І. Мельник (представниця одеської ономастичної школи) відстоює термін "літературна ономастика". Вона говорить про те, що правильно саме "літературна ономастика", бо такий термін є загальновизнаним у світі (англ. literary onomastics, фр. onomastique litteraire, нім. literarischen Onomastik) [23, с. 20]. Одеська дослідниця Т.В. Немировська віддає перевагу також терміну "літературна ономастика", до того ж пропонує її поділ на ономастику поезії (або поетична ономастика), ономастику художньої прози (або художня ономастика) та ономастику драматургії [33, с. 112].

Фундатор закарпатської ономастичної школи, Л. О. Белей, наголошує на тому, що найбільш вдалим є термін "літературно-художній антропонім", "який через багатоконпонентність не є бездоганим, проте серед уживаних нині термінів найповніше і найточніше передає суть позначуваного поняття. До того ж, в українській та й зарубіжній ономастичній літературі цей термін має досить тривалу традицію вживання... Від терміна літературно-художній антропонім легко утворити назву розділу ономастики, який займається вивченням

літературно-художньої антропонімії, – літературно-художня антропоніміка, що в результаті не порушує ustalеної системності української ономастичної термінології" [2, с. 9–10].

Автор терміну "поетика оніма", В. М. Калінкін, говорить про те, що цей термін "у плані змісту відображає специфіку онтології оніма, яка виявляється в акті художнього мовлення, а в плані вираження знаходить підтримку в добре відомій генетичній конструкції поетика слова" [13, с. 72], і далі: "Широке тлумачення поняття поетика оніма передбачає, що воно охоплює всі сфери творчого використання пропріальних одиниць – від мови науки до жаргонів і розмовного мовлення. Вузьке розуміння терміна дає змогу обмежити кордони поетики оніма матеріалом художніх текстів, у яких найконцентрованіше і якнайрізномісніше представлено явище, що досліджується" [13, с. 72–73].

Як бачимо, виникає багато дискусійних питань, що стосуються самої назви. Це є свідченням того, що ця галузь ономастики є досить новою і вимагає більш ретельних досліджень.

Грунтовні дослідження літературно-художньої ономастики почали розвиватися з 60-70-х років ХХ століття. Зачинателями стали Ю. О. Карпенко, І. Д. Сухомлин, В. М. Галич. Вони досліджували антропонімікон відомих українських письменників, а також саме вони заклали основи нової галузі в українській ономастиці – літературно-художню антропоніміку.

Поетику власних назв у художніх творах досліджували В. М. Калінкін, В. А. Кухаренко, Л. І. Андреева, особливості номінації персонажів розглядали А. В. Суперанська, В. М. Калінкін, М. В. Голомидова, стилістичне функціонування антропонімів в художній літературі – М. К. Фролов, Ю. О. Карпенко, В. А. Никонов, роль власних назв у художньому контексті – С. І. Зінін, Г. А. Силаєва, О. І. Фонякова, В. М. Михайлов. Незважаючи на численні праці дослідників, літературно-художня ономастика залишається недостатньо вивченим явищем.

Поняття літературно-художньої ономастики ввів Л. О. Белей. Науковець наголошує на тому, що "сучасний стан української літературно-художньої антропоніміки виявляє гостру потребу збору, систематизації численних українських літературно-художніх антропонімів (ЛХА), різнобічного вивчення їх функціонально-стилістичних можливостей, виявлення загального та індивідуального в принципах номінації персонажів, з'ясуванні ролі літературно-художньої антропонімії у процесі становлення національної антропосистеми та національної літературної мови" [2, с. 3–5]. Однак існує велика кількість розрядів власних назв і зводити літературно-художню ономастику лише до антропонімів не варто.

Ономастичні студії охоплюють значний пласт онімної лексики загалом, але найбільш дослідженими стали антропоніми та топоніми. Незважаючи на велику кількість праць присвячених саме цим розрядам онімів, науковці знаходять нові прогалини і відкривають нові грані в своїх дослідженнях. За останні роки дослідженням антропонімів займалася Н. М. Бербер, яка на матеріалі творчості М. Матіос розглядає семантико-стилістичний потенціал антропонімів та інтертекстуальний параметр [3]; творча манера письменниці стала об'єктом зацікавлення Д. В. Козловської (вона досліджувала смислове навантаження варіантів найменувань персонажів) [19]. О. С. Горбач проаналізувала вживання одночленних антропонімів в сатирично-гумористичних творах українських письменників [12]. Антропоніми зацікавили й М. Д. Марінашвілі, яка аналізує їх в комунікативно-прагматичному аспекті [22]; антропоніми як символи поетичного дискурсу письменників досліджували Л. В. Явір, О. Ф. Немировська та ін. Дослідженням топонімів займалися Т. В. Врублевська, І. В. Денисова, Л. В. Мовчун, О. Ф. Немировська. Оніми на позначення місця вивчалися в жанрі фентезі, де до уваги бралися авторські новотвори; в поетичних творах топоніми цікавили науковців як вияв ритмостилію поетів; досліджено й просторову парадигму в жанрі історичної драми та роману, в постмодерних творах.

Предметом дослідження літературно-художньої ономастики є не просто власні назви, а саме власні назви у контексті художнього твору. Відмінність між ними полягає в тому, що літературно-художні оніми є не реальними, а вигаданими ідеальними образами реального чи нереального об'єкта. Також різниця в тому, що літературні оніми напряду залежать від змісту; зміст в свою чергу надає їм динамічності, якої звичайний онім не має. У власній назві, яка має художній контекст домінує естетична функція та поетична конотація. Отже, літературно-художній онім – це власна назва, яка побутує в художній літературі і виконує не лише номінативну функцію, а й характеризує, ідеологічну та стилістичну.

Літературно-художня ономастика напряду пов'язана з ономастикою, оскільки перша виникла на ґрунті другої. Безперечним є зв'язок зі стилістикою та поетикою, оскільки об'єктом дослідження літературно-художньої ономастики є власні назви саме в художньому тексті. Зв'язок з лексикологією пояснюється тим, що обидві науки за основу своїх досліджень мають слово. Власна назва є структурованою одиницею, яку можна розчленувати на складники, що і є предметом досліджень дериватології. Тісний взаємозв'язок з етимологією, коли виникає потреба в дослідженні етимології оніма, коли використовуються методи етимологічного аналізу. До речі, не лише мовознавчі дисципліни можуть допомогти в "розкодуванні" власних назв. З'ясувати причини або умови виникнення та функціонування певного оніма в художньому творі можна за допомогою літературних напрацювань. Отже, художня ономастика має прямий зв'язок з багатьма лінгвістичними дисциплінами, а також не можна заперечити зв'язок з літературою.

У художньому тексті власним назвам відведена незначна кількість, але досить важлива, без якої справжнє розуміння тексту стає просто неможливим. У письменника власна назва є не просто назвою, яка виконує номінативну функцію і все, але і є могутнім засобом підсилення виразності мовлення, є сильним виразовим та характеристичним засобом і має велику прагматичну наповненість. Перш ніж дати ім'я персонажу, письменник заздалегідь продумує

всі нюанси, витворює його характер, його особливості та роль у творі, яка йому відведена.

Художній твір – це складна система, у якій немає нічого зайвого, а все навпаки взаємодоповнює один одного. Невід’ємною складовою художнього твору є його ономастичне наповнення. Онімний простір твору – це сукупність власних назв, що вживаються у певному художньому тексті. Д. Г. Бучко у "Словнику української ономастичної термінології" онімний простір визначає як "...сукупність власних назв усіх класів, уживаних у мові певного народу в конкретний історичний період для називання реальних, гіпотетичних і фантастичних об’єктів" [7, с. 136].

Ономастикон художнього твору, як правило, складається з реальних та вигаданих власних назв. Кожен онім має своє стилістичне навантаження у творі і виконує щонайменше дві функції. Найперша функція, яку виконує кожна власна назва – номінативна. Вона є основою літературно-художньої ономастики. Другою важливою функцією оніма у художньому творі є характерологічна. За стилістичною значущістю власні назви поділяють ще на національні, регіональні, ідеологічні, соціальні та хронологічні оніми.

Кожна власна назва в контексті художнього твору отримує своє унікальне значення та функцію. Вже багато дослідників зверталися до питання функціонального навантаження власних назв, однак досі єдиної класифікації немає. Більш розгорнутою і вдалою, на наш погляд, є класифікація В. М. Калінкіна. Він поділяє функції літературно-художніх онімів за двома видами:

- 1) інформаційно-стилістичний (номінативна, описова, ідентифікуюча, фонові, соціальна, локалізуюча функції);
- 2) емоційно-стилістичний (експресивна, характеризуюча, символічна, емоційно-оцінна, алюзивна функції) [15, с. 23].

Кожна пропріальна назва в контексті художнього твору є багатофункціональною. Крім основних мовних функцій (номінативна,

диференціююча, ідентифікаційна), власна назва в художньому тексті набуває додаткових відтінків і тому зростає її функціональне навантаження.

Номінативна (або називна) функція є основною і обумовлена денотативним компонентом оніма. Як і будь-яка власна назва, хрононім перш за все називає певний проміжок часу чи подію, антропонім дає змогу зрозуміти про кого йде мова, топонім позначає місце події. Тобто називна функція властива усім класам онімної лексики.

Власні назви, опиняючись у певному художньому контексті, можуть не лише нести ідентифікуючу інформацію, але і творити художній вимір, створювати настроєвість певного часу, певної епохи і певного місця. У такому випадку пропріативи виконують хронотопічну функцію. Особливо актуальним є таке функціонування в жанрі історичної прози, оскільки без таких власних назв неможливо уявити описувану добу. Хронотопічна функція іноді розширює кордони і може слугувати не лише вказівкою на час та місце подій у творі, але і опосередковано вказувати на приналежність до певного етносу (стосується антропонімів). Антропономінація *цар Олексій Михайлович* вказує на приналежність носія імені до російського етносу. Більше того, у даному випадку можемо спостерігати як хронотопічна функція поєднується із соціальною – йде вказівка на верхівку російської влади. Соціальна функція є досить поширеною в історичних романах, хоча дуже рідко дає безпосередню вказівку на статус людини. Таке функціонування може реалізовуватися в називанні верхів та низів суспільства. Антропоніми *Лука Жолкевський і Пхайло* чітко можна розмежувати на два різних табори, де перший належить до панівної польської верхівки, а другий – простий український козак-селянин.

Літературно-художнім онімам властива поліфункціональність. Важко диференціювати власні назви за окремими функціями, оскільки один онім може нести в собі забагато інформації і його функціональне навантаження буває надзвичайно широким.

Кожен письменник створює свій онімний простір, який відповідає обраній темі і меті автора. Власні назви не обираються просто так як може

здаватися на перший погляд. Кожна назва несе своє стилістичне навантаження у творі, має свою прагматику. Оними, які використовує автор у своїх творах відображають його ідіостиль, творчу манеру.

Творчий доробок І. Нечуя-Левицького вже був об'єктом дослідження науковців-ономастів, але до уваги бралися лише окремі аспекти. Ономастикон творів І. Нечуя-Левицького досліджували Г. А. Ярмоленко ("Літературно-художні антропоніми повісті І. Нечуя-Левицького "Старосвітські батюшки та матушки"), К. І. Харламов ("Способи номінації особи в літературній спадщині І. Нечуя-Левицького").

Історичні романи "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський" І. Нечуя-Левицького особливо насичені багатоманітною лексикою, яка репрезентує національну палітру власних назв України та Польщі. Антропоніми використані письменником також допомагають в ідентифікації за національністю, соціальним станом, віком і т.п. Топоніми дають чітке уявлення про місце описаних подій, оскільки використано реальні власні назви, до того ще й широко відомі. Доповнюють картину хрононіми, завдяки яким складається уявлення доби, про яку пише автор. Тобто у творі немає жодного зайвого оніма, всі вони стилістично вмотивовані.

Ключовими складниками кожного твору є визначення місця та часу дії. При дослідженні особливо історичної прози просто неможливо ігнорувати часовий показник та місце подій. Н. К. Гей зазначає, що "часові і просторові координати є не тільки каркасом твору, але одним із дійових засобів організації його змісту" [10, с. 228]. Створена письменником просторово-часова модель закладає підвалини твору, задає напрямок розвитку дії, програмує читача налаштуватися на сприймання нової інформації та готує до перенесення в певну епоху та зустрічі з певними історичними постатями.

Поєднання концептів часу та простору у художньому творі виступають як представники бачення автора певної проблеми, його світоглядної позиції та ставлення до цього. Зображуючи певну часову та просторову модель,

письменник підпорядковує її під свій задум, під жанр майбутнього твору, а також ця модель може бути виразником ідіостилю автора.

Художній світ кожного твору народжується зі створення площини часу і простору. Важко уявити про що йде мова, коли не знаєш де і коли. Якщо звернутися до жанру історичного роману, можна передбачити, що ключовим елементом художнього тексту стане саме час. Адже саме час репрезентує певну історичну добу і, розуміючи, коли відбувається подія, можна спроектувати місце.

Хрононіми є темпоральними провідними маркерами художнього контексту; без них не можна уявити повної картини сюжетного руху, образної системи. Хрононімія в жанрі історичної прози підпорядкована законам реалістичного письма і служить правдивому відображенню історичних подій.

Хрононіми – особливий розряд власних назв, який позначає певну подію в історії, в культурному житті чи побуті народу і співвіднесений з певним відрізком часу. Д. Г. Бучко зазначає, що хрононім – це власна назва історично важливого періоду, епохи, свята, певної дати [7, с. 190].

Відповідно до найменування історичного факту або культурної події хрононіми можуть бути прямими та опосередкованими, можуть позначати точно зафіксовану дату і бути часово розмитими або залежати від руху церковного календаря. Прямі хрононіми стосуються історичних подій, а опосередковані – соціокультурних.

Головним призначенням хрононімів є відображення історії та культури суспільства, особливостей побуту та характеру, адже "саме зв'язок з культурою народу робить власні назви виразними засобами в художній літературі. На відмінну від реальних ситуацій, в яких національно-культурні риси, що розкидані на великій території, по крихтам прослідковуються в кожному соціумі, художня література все це концентрує, збільшує та зближає" [36, с. 188]. Найбільш чітко хрононіми реалізуються в тексті літературного твору. В тексті вони зустрічаються в двох головних виявах – як часові орієнтири і як назви подій та історичних фактів.

Дослідження темпоральної лексики в жанрі історичного роману є надзвичайно важливим, оскільки без хрононімів важко уявити певну добу, побут та звичаї людей. Історичний роман окреслює певний часовий відрізок минулого, а минуле, описане в художньому творі – реальність, яка постає тут і зараз перед читачем і є для нього актуальним сьогоденням. "Навіть тоді, коли у творі превалює минулий час, рух оповіді йде від однієї події до іншої, стає у творі минулим, настає нових хід подій, які існують лише для того, щоб здійснитися художньо, стати актом руху в даному тексті, і митцеві вдається відтворити історичний час, образ епохи – в подіях, образах, сюжетно-тематичному плані" [27, с. 68]. Власні назви на позначення часу додають художньому твору динамічності, рухливості та яскравості. Вони підпорядковані законам художності, є стилістично маркованими та експресивно забарвленими.

Цікавим є функціонування інших класів онімів (найчастіше антропоніми й топоніми), що певній мірі стають еквівалентами хрононімів. Антропоніми *Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Єремія Вишневецький* дають беззаперечну вказівку на козацькі часи. Читач, використовуючи знання з історії, чітко може встановити, на які роки припадає гетьманування Хмельницького чи життя та діяння Вишневецького. Також легко можна здогадатися, де саме відбуватимуться події – більшість локацій обмежуються територіями України, Польщі та Росії. Тобто, звертаючись до таких номінацій, письменник автоматично переміщує читача в потрібний часопростір.

Зустрічаються випадки, коли хрононіми мають спільні риси з топонімами або документонімами. Для хрононімів важливим є наявність події, яка відбувалася в певний проміжок часу, але водночас ця ж таки подія відбувалася в якомусь місці. Наприклад, *Корсунська битва, битва під Кумейками, Гадяцька умова, Віленський трактат*. Можна поставити питання, де це відбувалося і отримаємо просторову локалізацію місця події, але так само ставиться й питання, коли відбулася подія і маємо вже темпоральний показник.

За своєю сутністю всі хрононіми поділяються на дві групи – лінійні та циклічні. Мається на увазі два абсолютно різних розумінь часу. Якщо циклічні

хрононіми явище повторюване (*Зелені свята, Великдень, субота, неділя*), то лінійні позначаються рухом з минулого в майбутнє і не передбачають повторюваності (*велика Руїна, Богданові часи*) [37].

Вивченню темпоральної лексики присвячено багато праць. В різних аспектах (лінгвістичний, історичний, філософський) її досліджували М. М. Бахтін, Т. О. Андреева, Д. С. Лихачов, С. М. Скиба, В. Л. Співак, І. Р. Гальперін, Л. А. Приходько, М. І. Шапошникова та інші. Більшість досліджень проводилося на базі західноєвропейської та російської літератури. З вітчизняних дослідників темпоральну лексику досліджували В. М. Ткачова (предмет її зацікавлень – історична змінюваність хрононімів, структурно-семантичні типи в літописі) [40], С. А. Реммер розглядає теоретичну базу хрононімів [37], О. Ф. Немировська цікавиться засобами створення та актуалізаторами хронотопу [27], В. Ю. Неклесова досліджує хрононіми в напрямку когнітивної ономастики [24]. Функціонування хрононімів в українській літературі ще мало досліджене і потребує уваги.

Нині існує багато різних класифікацій хрононімів, всі вони по-своєму цікаві і мають право на існування. В. Ю. Неклесова пропонує вживати визначення гіперонім щодо використання темпоральної лексики і виділяє дві групи хрононімів – етноцентричні та космоцентричні. Космоцентричні хрононіми пов'язані з спостереженнями людини за всесвітом та космічними тілами, залежать від сонячного календаря, а етноцентричні виникають як наслідок пізнання людиною навколишнього світу та беруть початок від повір'їв і міфів. Дослідниця класифікує власні назви на позначення часу за календарною системою: парсоніми (позначають години або частини доби), люмоніми (позначають світлу частину доби), ноксоніми (події, що відбувалися в темний період доби), септоніми (позначають тиждень), менсоніми (позначають місяць), темпоніми (на позначення сезонів), естоніми (позначення років), періодоніми (позначають десятиріччя) та епахоніми (позначають сторіччя) [25, с. 7].

Чжоу Шао Бо класифікує час за референтною базою російської та китайської мов та виділяє історичний час та астрономічний. В російській мові

для історичного часу важливим є соціально-історичний показник, а в китайській – проміжки правління династій. Щодо астрономічного часу, то в російській мові виділяється цивільний, народний та церковний час, а в китайській – сонячний, місячний, період до 1949 року, після 1949 року та культурно-конфесійний. Загальними референтними одиницями для обох мов є доба та її частини, епохи, ери та проміжки часу. Лише в китайській мові науковець виділяє пори року, періоди правління імператорів, 12-літні та 60-літні цикли [43, с. 17].

Досліджуючи структурно-семантичні типи хрононімів Синодального списку, В. М. Ткачова поділяє їх за функціями та за походженням. Щодо функцій, то їх щонайменше чотири: виступають як засіб об'єктивізації та конкретизації передачі подій, виконують сугестивну та прагматичну функцію, виступають як стилістичний засіб. За походженням хрононіми утворилися від апелювативів, пов'язаних зі священною християнською історією, та від агіонімів; можуть бути пов'язані з назвами ікон і воєнними діями [40, с. 148].

Подає дуже розгорнуту класифікацію темпоральної лексики О. І. Бондар. В загальному вигляді її можна подати так:

I. Зона конкретного датування, де виділяється власне датування (*1654 року, в квітні 1659 року*) та перед- або післядатування (*після ради 8 генваря 1654 року; після Різдва 1660 року; ще 1637 року*).

II. Зона псевдодатування (датування за святами; точкове датування, за годинами; датування за частинами доби; датування за тижнями або за днями тижня; відносне датування та за загальним часовим періодом; датування за місяцями та сезонами).

III. Позначення власне темпоральності (за часами – теперішнім, минулим та майбутнім).

IV. Позначення тривалості дії в часі або повторюваності.

V. Вказівка на вік [5].

Цікавою є класифікація М. М. Торчинського. В монографії "Структура онімного простору української мови" науковець серед часових відрізків називає

три великі групи – періодоніми, фактоніми та катастрофоніми. До періодонімів відносяться датоніми, темпоніми, епахоніми та окремо виділяються геортоніми. Дослідник говорить про те, що геортоніми подібні до датонімів та темпонімів, але є досить самобутнім явищем. Геортоніми поділяються ще на офіціал-, клерикал- та фольк-геортоніми. В цій же групі окремо виділені солемноніми (власні назви урочистостей). Щодо катастрофонімів, то вони поділяються на натурал- та техно-катастрофоніми. Найбільше розрядів виділено серед групи фактонімів: мілітроніми (ВН війн), конфліктоніми (ВН битв), тумультаоніми (ВН повстань та бунтів), вікторіоніми (ВН перемог). Сюди ж дослідник відносить й магіоніми, кампаніоніми, конференціоніми, фестивалоніми, конкурсоніми, мосіоніми (ВН ігор) [41]. Однак останні нівелюють на межі між хрононімами та ідеонімами. Для точного виділення слід вважати на контекст, в якому вжито такий онім.

С. А. Реммер класифікує хрононіми за співвіднесеністю з референтом (називають точку часу і відрізок часу), за особливостями позначуваного або за референтом (одиничні, збірні, монореферентні та поліреферентні), за особливостями позначення номінованого об'єкта (згорнуті та розгорнуті), за обсягом денотата (мегахрононіми, макрохрононіми та мікрохрононіми), за складом (прості, складні, складені), і за ступенем утворення (відапелятивні або "первинні" та утворені від "первинних") [37, с. 7].

Хрононіми – це власні назви на позначення часових відрізків часу або подій, які є культурно та історично важливими для суспільства. Темпоральні показники є надзвичайно важливими в жанрі історичного роману і є рушіями його сюжету, засобом відтворення історичного минулого.

Власним назвам у структурі художнього твору відведено одне з центральних місць, адже без їх аналізу неможливе повне розуміння твору. Беззаперечним є міцний зв'язок тексту та онімів, використаних у ньому. Художній твір та власні назви впливають один на одного – семантика онімів активізується саме при наявності контексту, а контекст структурно організовується та вибудовується в єдине ціле завдяки функціонуванню онімів.

Аналізуючи жанр історичного роману, слід пам'ятати, "що саме жанр визначає систему композиційно-мовленнєвих форм тексту, способи його членування і зчеплення частин, природу художнього часу, особливості лексичної структури. ... Прагматична спрямованість жанру історичного роману, обумовлена його жанрово-стилістичною домінантою, визначає такі жанрові ознаки історичного роману, як охоплення матеріалу, художній хронотоп, позиція автора відносно зображуваного" [18, с. 6].

Жанрово-стилістична домінанта історичного роману – це історичні події, тобто головною метою твору є передача історичної інформації. Цей процес реалізується через використання перш за все хрононімів, а також інших розрядів онімів, що можуть нести часову інформацію і бути еквівалентами хрононімів.

РОЗДІЛ 2

ХУДОЖНІЙ ЧАС КРИЗЬ ПРИЗМУ ВЛАСНИХ НАЗВ

2.1. Темпороніми роману І. Нечуя-Левицького "Гетьман Іван Виговський"

У системі мовно-стилістичних засобів художнього твору особливе місце займає онімна лексика. Дія будь-якого твору звичайно відбувається в певному часі та просторі. Якщо говорити про жанр історичного роману, то час відіграє тут одну з головних ролей і є реальним. Саме просторово-часові межі є основою композиції твору і визначають своєрідність його структури.

У творчості І. Нечуя-Левицького історична проза майстерно відображає період часів козаччини, показує рух історії, її динаміку, зображує життя та культуру народу. Його романи можна використовувати як енциклопедію українського народу (як низів, так і пануючої верхівки), можна вивчати історію та спостерігати за історичними постатями в дії, побачити те, про що не напишуть в підручниках з історії.

Показовим є те, що письменник виносить ім'я головного персонажа в заголовок роману. Такий прийом створює перспекцію в минуле, викликає певні асоціації, співвіднесені з певним історичним часом, який повністю розкривається вже в ході сюжетного руху; відразу окреслюється художній простір та час. О. Ф. Немировська говорить про те, що заголовок є рамковим знаком і вимагає обов'язкового ретроспективного осмислення. Якщо заголовок-власне ім'я з точки погляду семантики є пустим, то в процесі функціонування в тексті заголовок вже набуває значення [28, с. 95].

У творі описано неординарну, визначну особистість – Івана Виговського; його особисту трагедію життя і трагедію його родини. В романі описується час Богдана Хмельницького та після його смерті, часи Переяславської Ради. І. Нечуй-Левицький зобразив одну з найтрагічніших сторінок історії

українського народу, яскраво зобразив колорит епохи, змалював більш ніж 100 образів вигаданих та реальних історичних осіб того часу.

Одним із найяскравіших засобів відтворення історичних подій у творі послуговували саме хрононіми та апелятивна темпоральна лексика. Також для кращого орієнтування в описаній добі письменник використовує темпоральні показники – лексеми-історизми, які допомагають відразу зрозуміти, що мова йде про часи козаччини. Наприклад, *гетьман, козацьке військо, московські бояри, Переяславська умова, Корсунська битва*.

В романі "Гетьман Іван Виговський" простежується плавна хронологічна послідовність подій від Переяславської ради 1654 року і до початку великої Руїни. Вже на початку роману зустрічаємо конкретну дату, яка створює часово-просторову перспекцію і окреслює майбутній хід подій: *В Переяславі, після ради 8 генваря 1654 року, гетьман Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями* [34, с. 248].

Існує багато різних класифікацій хрононімів, але ми будемо використовувати саме класифікацією О. І. Бондаря, який поділяє темпоральну лексику на зони конкретного датування та псевдодатування, на темпоральність, що вказує на повторюваність або тривалість в часі, на позначення теперішнього, минулого чи майбутнього часу та темпоральна лексика, що вказує на вік персонажів [5, с. 126].

Власне датування використовується при описі знаменних подій в історії таких як:

1) початок війни або повстання: *Московське військо 1654 року вступило в Білу Русь* [34, с. 317]; *Ще 1637 року, тоді як під проводом Павлюка реєстрові козаки підняли повстання проти Польщі, Лютай служив в війську за осавула* [34, с. 376];

2) укладання мирних договорів та угод: *Але московські комісари не пустили їх в намет на раду і самі постановили мир з Польщею в сентябрі 1656*

року [34, с. 319]; *Незабаром після того, 16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі* [34, с. 428];

3) угоди між країнами щодо міжнародно-воєнної політики: *3 початку 1657 року Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою* [34, с. 326];

4) дата смерті відомої людини: *27 юля 1657 року помер гетьман Богдан* [34, с. 348].

Такі хрононіми є загальновідомими і вивчаються ще в школі на уроках історії. Однак у творі є й такі конкретні датування, що знає про них мало хто. Наприклад, дата смерті дружини І. Виговського: *Померла Олеся Виговська в маї 1664 року* [34, с. 480] або, коли згадуються молоді роки козака Лютая: *Ще 1637 року, тоді як під проводом Павлюка реєстрові козаки підняли повстання проти Польщі, Лютай служив в війську за осавула* [34, с. 376]. Ці випадки можна віднести до найближчого кола індивідуального онімічного фрейму [16]. Вони маловідомі, але важливі в контексті твору так само як і важливі для близьких людей чи то Олесі, чи то Демка Лютая. До речі, в другому випадку хрононім несе подвійну інформацію, оскільки говориться про молодість окремого козака (тим самим створюється ретроспективний план) і інформується читач, що 1637 року було повстання під проводом Павлюка.

Як бачимо, в сюжетній канві лежать реальні факти історії, що й зумовлює використання відповідного темпорального фону. Крім конкретного власне датування в романі є *конфліктоніми* (власні назви битв) [25, с. 9], *тумультоніми* (власні назви повстань) [25, с. 9] і *документоніми* (власні назви документів) [41, с. 80], які в жанрі історичного роману можуть виступати у ролі хрононімів. Конфліктонім *Корсунська битва* виконує прагматичну функцію, адже відомо, що битва відбулася 26 травня 1648 року і, вживаючи дану власну назву, автор не потребує уточнень. Так само й *битва на Жовтих Водах* (весна 1648 року), *битва під Кумейками та Моинами* (1637 року) не датуються в контексті, адже це лише переобтяжить твір.

У романі зафіксовано три документоніма – *Віленський трактат*, *Переяславська угода*, *Гадяцька угода*. Ці оніми виконують крім номінативної функції, хронологічну та інформаційно-оцінну функцію. Вони теж не потребують зайвого датування, оскільки є широковідомими. Документонім *Гадяцька угода* у творі зустрічається й у супроводі хрононіма *16 серпня 1658 року*, що в результаті багаторазового повтору, дата й сам документонім набувають символічного звучання. Пункти цієї угоди стають втіленням мрій І. Виговського про майбутнє, яким так і не судилося бути.

До зони псевдодатування належить датування за святами, точкове або годинникове, за частинами доби, за днями тижня та тижнями, за місяцями та їх числами, за сезонами, за загальним часовим періодом та відносно датування [5].

В романі "Гетьман Іван Виговський" часто зустрічаються власні назви на позначення свят, пов'язаних з церковним календарем. Геортоніми належать до подійно-темпоральної лексики, оскільки співвідносяться з конкретною подією та певним часовим відрізком одночасно. І. Нечуй-Левицький використовує 7 релігійних свят, які допомагають розкрити життя та побут, вірування та реальне життя людей середини XVII століття: *Великдень*, *Різдво*, *Перша Пречиста*, *Спасівка*, *Петрівка*, *Зелені свята*, *Масниця*. Ці свята можна розподілити за датою святкування на монотемпори – одноденні (*Великдень*, *Різдво*, *Перша Пречиста*) та мультитемпори – багатоденні (*Спасівка*, *Петрівка*, *Зелені свята*, *Масниця*); за усталеністю дати святкування: рухливі (*Великдень*, *Петрівка*, *Зелені свята*, *Масниця*) та нерухливі (*Різдво*, *Перша Пречиста*, *Спасівка*). В структурі твору вони є хронологічними маркерами і сприяють динамічності сюжету, сигналізують про те, що дія роману не стоїть на місці. Власні назви свят у художній канві роману допомагають окреслити часопросторові зв'язки з подіями. Цікавим є контекстуальний супровід цих свят, адже вони не тільки окреслюють час у творі, а й набувають символічного звучання.

Так геортонім *Великдень* в контексті зустрічається при описі сюжетної лінії кохання Олесі та Івана Виговського, коли він збирається сватати її: *Іван*

Остапович довідався од тітки Якилини, що Олеся виїздить додому в свою маєтність після Великодня через тиждень [34, с. 271]; *Треба буде починати діло на Великодні святки, треба буде заповіститись Олесі, що я маю замір сватати її...* [34, с. 271]; *Треба на Великдень починати та й кінчати діло, коли Бог поможе; виїде з Києва, то й забуде про мене...* [34, с. 271]. Ще один випадок вживання цієї власної назви зафіксовано при описі іншої історії кохання з легенди про лицаря Адольфа і Розалію: *Старий князь Адольф, порадившись з жінкою, дав оповістку в своєму царстві і по всій німецькій землі, що він весною, через тиждень після Великодня, буде справляти при своєму дворі великий турнір...* [34, с. 285]; *Прийшла весна, минув Великдень* [34, с. 285]. В обох випадках Великдень стає святом торжества кохання, провісником воз'єднання та майбутнього щастя.

Власна назва *Перша Пречиста* не лише знаменує про час, але й стає символом довгих очікувань, туги за коханим: *Вже й жнива минули, настала Перша Пречиста, а його не було* [34, с. 282] – Олеся чекає Виговського, чекає сватання. Так само символічно це свято виступає і в іншому контексті, коли Маринка виглядає чоловіка з війни: *Одного дня після Першої Пречистої Маринка вибігла на гору за садок, виглядати свого Зінька* [34, с. 458].

А от назва *Зелених свят* вживається вже зовсім під новим кутом зору. Геортонім використовується в мікроконтексті про Івана Виговського, який вже не той, яким його бачили раніше. Це вже зарозумілий, пихатий гетьман, який після отримання титулу, нехтує козацькими звичаями та показує своє високе ставлення до нижчих від нього: *Посланці, полковники, сотники й уся старшина низенько уклонились гетьманові і поздоровили його з Зеленими святками* [34, с. 442]; *Вже аж третього дня Зелених свят гетьманишин брат, сотник Юрій Статкевич, вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет* [34, с. 445]. Створюється перспекція, що знаменує крах гетьманства Виговського, крах довіри козаків. Також помітна опозиція свята і зловісного напруження, що тільки увиразнює хід подій.

Геортоніми також входять до складу фразеологічних одиниць, їх порівняно невелика кількість у творі. Вони не тільки називають свято, а й в ході семантичних перетворень посилюють експресивність сказаного і надають національно-культурного забарвлення: *От тобі й на! Шити-білити: завтра Великдень! – жартував батько. Заманулося Маринці в Петрівку мерзлого: давай їй в жнива криги!* [34, с. 401]. В деяких випадках набувають ще й іронічного звучання: *...бо є такі молодиці, що як їх кусають мухи, то вони гедзкаються, як телиці в Спасівку, та брикаються руками й ногами...* [34, с. 379].

Часові показники у творі повністю узгоджені з його тематикою, характером оповіді, їх використання є вмотивованим та доцільним. Зона псевдодатування за частинами доби представлена великою кількістю апелювальної лексики, яка вражає різноманіттям. На позначення одного поняття автор може вживати щонайменше 6 заміників. Умовно частини доби, зображені у творі, можна поділити на ранок, обід, вечір та ніч. Вважаємо доцільним використати тут класифікацію В. Ю. Неклесової [25, с. 8], яка виділяє *ноксоніми* (власні назви на позначення подій, що відбулися у темний період доби) та *люмоніми* (власні назви на позначення світлої частини доби). Серед *люмонімів* є показники на позначення ранку: *рання година* [34, с. 248]; *сьогодні вранці* [34, с. 255]; *за сніданням* [34, с. 256]; *не дуже зарані* [34, с. 264]; *другого дня вранці* [34, с. 352]; *того дня вранці* [34, с. 400]; *був ранок* [34, с. 477], які символізують початок дня, готовність до дії, нові сили, нові справи. Якщо говорити про обідішню пору, то І. Нечуй-Левицький використовує не лише звичайні апелювати типу *опівдні* [34, с. 249]; *вдень* [34, с. 283], але й використовує цілі фрази, які хоч і не є хрононімами, але мають часову характеристику і можуть виступати в їх ролі: *час полуднувати* [34, с. 263]; *як сонечко геть-геть підбилося вгору* [34, с. 264]; *вже сонце підбилося високо вгору* [34, с. 286].

Більш численними в тексті роману є *ноксоніми*. Часові орієнтири на позначення вечора вживаються автором з різною метою і відповідно виконують

різні функції в тексті. *Завтра надвечір* треба виїздити до Чигирин [34, с. 263]; *Другого дня ввечері* Виговський прибув до Чигирин і ввійшов в свою квартиру [34, с. 269]; *Маленькі вікна стали ніби сліпнути: надворі вже сутеніло* [34, с. 270]; *Надвечір другого дня* Зінько сів на лавці в ганку і засумував [34, с. 394] – у цих прикладах вечір символізує розлуку з коханою Виговського, його сум від самотності, терзання Зінька, який не міг побачитися і зізнатися Маринці. Вечір також виконує інформативну функцію і може повідати читачеві чим займалися предки вечорами, чим цікавилися та захоплювалися: *Часом вечорами* находила не неї охота оповідати ті рицарські історії Олесі, і вона вмiла дуже гарно розказувати, так що Олеся слухала її оповідання, неначе сама читала книжку [34, с. 283]. Звичайно ж, що лексеми на позначення вечора також сигналізують про кінець дня, завершення справ та настання ночі: *Надворі вже почало сутеніти* [34, с. 263]; *Настав вечір. Вже й надворі смерклося* [34, с. 479]. А от ніч в романі "Гетьман Іван Виговський" набуває вже трагічного звучання і можна прослідкувати градацію, де спочатку Виговського осуджують словом: *Вже місяць високо підбився вгору, а гості ще довго сиділи та балакали про невідому будущину України, про її просвіту та вольні права* [34, с. 346]; згодом збираються діяти проти гетьмана: *Ми через тиждень вночі проти понеділка* нападємо на Виговського двір і вхопимо його живцем, – говорив Демко Лютай [34, с. 449]; потім вживають радикальних дій, тобто повстають проти нього: *Вже настала глуна ніч* [34, с. 439], а вже в кінці роману читаємо, що ніч стала символом смерті Виговського: *Чорна ніч впала на чорний ліс і неначе вкрила його трауром по Виговському* [34, с. 479].

Серед датування за днями тижня та тижнями найбільшу кількість складає форма *через тиждень*: *Після того московські посланці мали через тиждень виїхати до Києва, щоб прийняти присягу од духовенства, київських козаків та городян* [34, с. 248]; *Іван Остапович довідався од тітки Якилини, що Олеся виїздить додому в свою маєтність після Великодня через тиждень* [34, с. 271]; *Ми через тиждень вночі проти понеділка* нападємо на Виговського двір і вхопимо його живцем, – говорив Демко Лютай [34, с. 449]. У цьому

випадку апелятивна лексика дає часовий орієнтир неточний, але зрозумілий читачеві, адже до цього в контексті окреслюється більш точний час та простір. Письменник використовує такий прийом задля того, щоб не перевантажувати текст датами. Темпоральність передана у такий спосіб описує події, які відбуваються на різних рівнях – загальнодержавному (у першому випадку), особистого життя (у другому прикладі) і народному (третій приклад). Септоніми (власні назви днів тижня) стають своєрідним відображенням життя та побуту українського народу, їх вірувань та звичок, щоденної діяльності: *В гості до гетьманши не випадає проситись, бо сьогодні будень, та й роботи чимало* [34, с. 449]; *Тиждень минав. Настала субота. В суботу було роботи в господарстві ще більше* [34, с. 450]; *В неділю Маринка пішла до церкви, впала на коліна і молилась, щоб Бог одвернув напасть од гетьмана та гетьманши* [34, с. 450].

Датуванню за місяцями та їх числами відведена особлива роль у тексті роману. Щоб не перевантажувати твір конкретним датуванням, розгорнутими фактами з історії, автор вводить дати без років, а лише вказує місяць чи його число. Це є вмотивованим кроком письменника, оскільки попередньо в контексті вказується точний рік подій і читач легко може відтворити картину того, що і коли саме відбувається. Наприклад, *Московське військо 1654 року вступило в Білу Русь* [34, с. 317] і потім: *В серпні московське й козацьке військо розбило військо литовського польського гетьмана Радзивіла* [34, с. 317] або *3 початку 1657 року Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою* [34, с. 326] і згодом: *Московські посли виїхали з Москви весною, а прибули до Чигирини аж літом, третього юня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя* [34, с. 326]. Також у тексті є менсонім (власна назва місяця), який не вимагає навіть попереднього точного датування, оскільки точна дата є загальновідомою для кожного українця: *Затвердивши Гадяцьку умову, назначив дань для торжественної присяги на підданство королеві. Цей день прийшов на 22 день мая* [34, с. 435]. Повному розкриттю цього темпорального показника сприяє

документонім *Гадяцька умова*, який в жанрі історичної прози може виконувати функцію хрононіма.

Щодо сезонного датування в романі, то його відносно невелика кількість. Використовується загалом для показу динаміки сюжету, руху сонячного календаря: *літо минуло* [34, с. 282]; *прийшла весна* [34, с. 285]; *тим часом настала весна* [34, с. 316]; *настало літо* [34, с. 316]; *аж літом* [34, с. 326]; *восени* [34, с. 475]; *весна була рання* [34, с. 478].

Синтаксеми на позначення датування за загальним часовим періодом не є самодостатніми через свою загальну темпоральну семантику, тому використовуються часто з допоміжними словами: *в той небезпечний час* [34, с. 256]; *невідомий до того часу* [34, с. 270]; *через півроку* [34, с. 283]; *раз якось* [34, с. 285]; *того вечора* [34, с. 422]; *четвертого дня* [34, с. 425]. Серед цього різновиду темпоральної лексики найбільшого поширення в тексті роману отримує сполучення *другого дня*: *І другого дня ходила вона заплакана, як нежива* [34, с. 457]; *Другого дня Катерина не дуже зарані зібралася на снідання до цьоці Павловської* [34, с. 264]; *Другого дня надвечір він пішов до храму, став коло дверей і ждав Сандали* [34, с. 290]; *Другого дня Виговський трохи заснав після важкої та далекої дороги* [34, с. 303]; *Другого дня прибув до послів Ковалевський і привіз на подарунок їм два багато осідлані коні* [34, с. 326]; *Другого дня царські посланці знов намагались, щоб гетьман прийняв їх і вислухав* [34, с. 329]. Таке використання темпоральності приводить сюжет до руху, динамічності, допомагає автору розпочати новий день в історії персонажів.

Саме в цій зоні псевдодатування є цікаве визначення часу, яке власне й представлене лексемою *час*: *В той небезпечний час усі практичні, аграрні й релігійні інтереси усього суспільства часом залежали од однієї битви козаків з поляками, од якогось одного пункту політичної умови Богдана з Польщею* [34, с. 256]; *В вас прості звичаї, в вас простацька обстава, в вас військове місто, неспокійне, як військовий табір серед степу в час війни* [34, с. 306]; *В той час, як Польщу забирала Москва й шведи, Богдан вступив з козацьким*

військом в Галичину вкупі з московським військом під проводом Бутурліна [34, с. 317]. Як бачимо, таке датування супроводжує важливі загальнонаціональні питання історії, часто пов'язані з воєнними дії. До речі, використання часу саме в такому світлі й зумовлене самим жанром історичного роману, який описує важкий період в історії України. І. Нечуй-Левицький вдається до метафоричного опису подій і часу, що й сприяє яскравому відтворенню колориту доби, допомагає більш глибоко осягнути трагічність епохи, її біль та страждання: **В ті тривожні часи, коли сподівались польського нападу щодня, щогодини, коли усі козаки були на війні, покидавши дома самих молодиць, українські молодиці набиралися сміливості й відваги й окозачувались. Страшна година** силувала й жінок ставати з рушницями до оборони рідного краю [34, с. 384]. В наведеному уривку трагічність підсилюється ще повтором темпоральної лексики, яка вказує на повторюваність та тривалість в часі.

Авторська концепція експресивного підсилення описаних подій досягається відносним датуванням: *Чи не так вже котилось горе по Україні за усі Богданові часи, як котяться по небі валами оті чорні хмари?* [34, с. 323]; *Виговська спостерегла, що на Україні починається велика Руїна...* [34, с. 480]. При відносному датуванні подія перестає належати теперішньому часу і стає сферою темпоральності чи то минулого, чи майбутнього: *Бачуся з вами двічі, знаю вас два дні, а мені здається, що я з вами вік звікував і знав вас бог за од якого часу, – мовив Іван Остапович до Павловської* [34, с. 268]; **Ніколи на своєму віку не був він такий веселий, як того вечора** [34, с. 422].

Показником історичного часу в художній канві роману стала темпоральність, яка вказує на вік персонажа. Тут можна виділити точний вік: *Виговському тоді вже минуло сорок років і він ще був не жонатий* [34, с. 252], вік, який можна визначити при знаннях з історії (до того ж в контексті попередньо вказувалася точна дата за роком): *Московські посли виїхали з Москви весною, а прибули до Чигирини аж літом, третього іюня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя* [34, с. 326], а також приблизний вік: *То був козак Міняйло, сучасник битви під Кумейками*

[34, с. 381]. В останньому випадку не можна визначити точного віку персонажа, але можливо уявити, що це людина в розквіті літ, сповнена сил та наснаги, здатна до участі у війні.

Серед темпоральності на позначення часу частіше можна зустріти майбутній і теперішній: *Піду завтра або післязавтра*, – думала Маринка... [34, с. 449]; *Нехай, Катерино, я завтра тобі розкажу про усякі потрави та розмови на тому парадовому обіді, а сьогодні я зараз ляжу спати та дам такого хропака, якого, певно, завдадуть і московські пузаті бояри після судаків, та осетрів, та усяких наїдків* [34, с. 255]; *Сьогодні вранці я сиділа коло вікна, а митрополитський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волікся по снігу* [34, с. 255]; *Приходь завтра ввечері до нашого найбільшого храму, стань коло дверей і жди мене. Завтра в нас велике свято* [34, с. 290]. В реченні вони стають часовими конкретизаторами дії, показують, що дія в романі не стоїть на місці.

Чисельною в романі є темпоральна лексика, що вказує на повторюваність або тривалість у часі. Найчастотнішим вживанням вирізняються *щодня, щогодини, щовечера, кілька раз на рік*. За допомогою таких лексичних одиниць письменник змальовує буденність життя народу, його повторюваність: *Твоя свекруха ладна щогодини зітхати та щодня сльози лити, чи там за курчатами, чи за каченятами, чи за телям, а то й за чортма-чим* [34, с. 426]; *Вона найжджає в Київ до тітки кілька раз на рік...* [34, с. 259]; *Не дурно оце твоя мати вже так важко зітхає ще заздалегідь, може, за рік, може, й за два почала вона важко зітхати та охати* [34, с. 394]. Однак не лише буденність може змальовувати лексема *щодня, щогодини*. Такі випадки змальовують не так буденність, як зображують трагізм події, передають глибокі почуття та переживання людей: *Вона щогодини виходила на гору і очі видивила... За ті смуги білого піску поривало її душу щодня, щогодини* [34, с. 458]; *Гетьманиша щодня, щогодини сподівалась, що до Чигирина прибуде обозний Тиміш Носач, котрий мав заїхати в Чигирин до гетьманши на од'їзді в Германівку на раду; щодня, щогодини вона сподівалась, що гетьман з козаками вернеться з*

Германівки і дасть поміч Чигиринові [34, с. 458]. Персонажі-жінки знаходяться в очікуванні своїх чоловіків. Ці повтори не є випадковими, письменник підкреслює у такий спосіб тяжкі муки чекання, створюється напруга та інтрига. Більше того це стає символічним, оскільки означає віру в краще майбутнє, потрібно тільки дочекатися.

Джерелом поповнення хрононімів та апелятивної темпоральної лексики є культура та повсякденне життя народу. Темпоральні показники у романі "Гетьман Іван Виговський" стали фоном реальних історичних подій в історії України, без наявності яких історичний роман не вийшов би. Завдяки їм читач може перенестися в епоху козаччини, побачити реальну картину життя людей, пережити разом з героями трагічні сторінки нашої історії. Основною функцією хрононімів є закріплення інформації про історико-культурне життя народу. Тема, жанр та ідея роману визначають прагматичну спрямованість темпоральної лексики.

2.2. Власні назви як часові орієнтири в романі "Князь Єремія Вишневецький"

Минуле є невід'ємною складовою в жанрі історичного роману, воно стає реальністю, яка існує й сьогодні, зараз, в момент читання, в пам'яті та серцях народу. У романі "Князь Єремія Вишневецький" дія відбувається звичайно ж в минулому, від часів перших визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького. Центральним образом є заголовний персонаж. Як і в романі "Гетьман Іван Виговський" І. Нечуй-Левицький виносить ім'я головного героя в заголовок і це так само є символічним. Перш за все окреслюються часові рамки твору, читач переноситься в XVII століття, і водночас можна спостерігати закономірність називання автором своїх творів (саме історичних романів). Таким чином створюється певна письменницька манера проспекції майбутньої оповіді.

Хоч і основний час в романі минулий, однак сюжет не стоїть на місці, спостерігається безперервний рух. Щось відбувається і згодом відходить в минуле, настає нова дія, нова історія, новий хід подій, яка згодом також відійде в минуле. Для відображення колориту епохи, яскравих образів, змалювання реальних подій в житті українського народу чільне місце посідають час і простір. Простір у романі легко диференціюється на територію України та Польщі. А ось щодо часу, то тут вже складніше. Безперечно, що конкретна дата описаних подій прочитується ще в заголовку, однак назва роману не вичерпує всього часового перебігу сюжету.

В історичному романі "Князь Єремія Вишневецький" мають неабияке місце хрононіми. В жанрі історичної прози вони стали ключовими часовими орієнтирами художнього контексту. Роман не сприймається в повній мірі, якщо уникнути аналізу темпоральної лексики.

В романі важливого значення набуває конкретне датування. Таких часових онімів у контексті твору використано 15 разів. Це дає змогу відтворити історичну добу в її русі й зобразити події, що супроводжуються цими часовими показниками. Хрононіми роману охоплюють відносно невеликий проміжок часу – з першої половини XVII століття до середини цього ж століття (приблизно 20 років): *В першій половині XVII віку князь Михайло Вишневецький був один з найбагатіших магнатів на всю Україну й Польщу [34, с. 6]; 1652 року, як Хмельницький ставив з поляками Білоцерківський мир, князь Єремія був в польському війську [34, с. 246].*

Конкретні дати в романі виражають різні події, пов'язані як з долею цілих народів, так і конкретних людей та їх оточення. Серед загальнозначущих можна виділити дати повстань, битв, війн: *В місяці лютому 1634 року Лука Жолкевський привів з-за Дніпра військо з поляків, литвинів, німців та українських козаків під проводом полковника Якова Острянина й пішов в Московщину на міста Сівськ, Курськ та Рильськ [34, с. 22]; Ще до приїзду Єремії в Лубни гетьман Жмайло піднявся з козаками на Польщу 1625 року, щоб обороняти народ і віру [34, с. 24]; 1637 року козаки знов піднялися на поляків*

[34, с. 24]; **17 жовтня 1637 року** Павлюк прибув до Лубен і видав звітіль свій універсал, закликаючи усіх козаків і селян до повстання проти Польщі [34, с. 24]; Через рік після того, як Вишневецький перебрався в своє засідне житло в Лубни, **1640 року зимою** несподівано велика сила татар напала на Україну й на Московське царство [34, с. 92]; **В половині феврала 1648 року** до його дійшла чутка, що якийсь козак Хмельницький, зібравши купу запорозьких гультяїв, розбив в степах козацький скарбовий Корсунський полк, що стеріг границю од татарського нападу, а потім став закликати до своєї купи народ і забирати його до свого війська [34, с. 136]. Ці дати є ключовими в історії України й І. Нечуй-Левицький не випадково використовує їх у творі, адже при написанні роману письменник використовував достовірні факти, досліджував козацькі літописи Григорія Грабянки, Самовидця, Самійла Величка і пізніші історичні джерела – праці Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Олександра Лазаревського.

Конкретне датування використовується при описі поразок українських визвольних змагань, повстань, а також заключення договорів та перемир'їв: **1637 року**, на зимнього Миколи, козаки мусили покоритись Польщі [34, с. 24]; **1652 року**, як Хмельницький ставив з поляками Білоцерківський мир, князь Єремія був в польському війську [34, с. 246]. Точні дати супроводжують визначні події в житті конкретних відомих людей: **В кінці серпня 1637 року** у Варшаві ждали приїзду молодої королеви Цецілії Ренати, сестри австрійського цесаря Фердинанда III [34, с. 30]; **Місяця серпня, 9 дня 1637 року** Фердинанд III поблагословив Цецілію Ренату на вінчання з королем Владиславом, і її зараз, по тодішньому звичаю, повінчали з королевим братом Яном-Казиміром, котрий заступав на той час місце брата [34, с. 30]. Цікавим є вживання хрононіма, який несе подвійне навантаження – інформує про смерть конкретної людини і одночасно подається рік битви, яка є важливою для цілого народу: **Сливе через місяць після Корсунської битви з поляками, 20 липня 1648 року** помер король Владислав IV [34, с. 205]. Також в романі використовуються хрононіми для позначення часових меж, що стосується особистого життя головного

персонажа – Єремії Вишневецького: *Пробувши кілька років за границею, надивившись на усякі дива в Європі, без міри вищої в усьому і за Польщу, і за Україну, Єремія вернувся 1632 року додому* [34, с. 18]; ***В місяці декабрі першого дня 1638 року Вишневецький грав своє весілля з такою пишнотою та розкішшю, з якою не справляли своїх весілля і польські королі*** [34, с. 64]. Таке точне датування закономірно вписується в тканину історичного роману і є одним із засобів сюжетного руху.

Серед хрононімів закономірно виділяють групу *геортонімів*. Вони виступають неконкретним засобом датування, але вони допомагають відтворити культуру та звичаї людей: ***Різдво, Великдень, Зелені свята, зимній Микола, Спасівка, Ордань***. Наведені власні назви свят сприяють послідовному опису подій, відбивають особливості українського православного календаря. Такі оніми групуються у відповідності з датою святкування – монотемпори (одноденні): ***зимній Микола, Ордань*** та мультитемпори (багатоденні): ***Великдень, Зелені свята, Спасівка, Різдво***. Ще існує класифікація за усталеністю: рухливі (***Великдень, Зелені свята***) і нерухливі (***Різдво, зимній Микола, Спасівка, Ордань***).

Геортоніми в романі набувають символічного звучання. Веселим, родинним святом є Великдень: ***Перед Великоднем Єремія з Гризельдою та з сином Михайлом переїхав у Лубни, щоб там святкувати Великдень*** [34, с. 137]; ***Бенкети тяглися тижнями, неначе Великодні святки*** [34, с. 215]. Свято зимнього Миколи стає орієнтиром битви: ***Під Кумейками Потоцький побив козацьке військо. 1637 року, на зимнього Миколи, козаки мусили покоритись Польщі*** [34, с. 24], а свято Водохрещі символізує тріумф, торжество сили і благородства: ***Богдан повернув своє військо на Україну, а сам поїхав до Києва після Ордані 1649 року*** [34, с. 244].

Давні українські свята стають у творі не лише втіленням народної віри, обрядовості, вони не є лише символом радості та чистоти, але й стають для українських селян тягарем, передвісниками зла й здирництва: ***Пани брали, окрім податів, ще три рази на рік одсипне з кожної хати: перед Різдвом, перед***

Великоднем та перед Зеленими святками по кілька четвертів пшениці та жита, по кілька пар каплунів, качок та гусей [34, с. 23]. Іронічного звучання набуває в романі й піст Спасівка, який вжито задля висміювання людських пороків (пихи, користолюбства, марнославства та інших): *Швидко буде Спасівка. Зроблю я в Спасівку зиму: обсиплю усю Лису гору сіллю, посиплю до неї й шлях сіллю й повезу магнатів на санках на Лису гору у Спасівку. На санках у Спасівку на влови!* [34, с. 76]; *От тепер і сталося чудо: сніг не ждав зими і для тебе вкрив гори зачасу, ще в Спасівку!* [34, с. 85]. Цей геортонім входить до складу стійкої сполуки, яка також спрямована на висміювання людських якостей, але набагато м'якше, в жартівливій формі: *Ти натуриста й опришкувата, й уперта, як усей ваш козацький рід, ще й куслива, як мухи в Спасівку* [34, с. 120].

Ознак конкретного датування набувають й документоніми, які автор вживає у романі двічі – *Білоцерківський мир* та *Полянський мир: 1652 року, як Хмельницький ставив з поляками Білоцерківський мир, князь Єремія був в польському війську* [34, с. 246]; *Його загони вигнали татар, але швидко потім Москва постановила з Польщею Полянський мир і Єремії не вдалось добути собі слави в Московщині в битвах з московським військом* [34, с. 23]. Ці оніми виконують номінативну, хронологічну, інформаційно-оцінну функцію, бо ці документи були укладені у точно встановлений період.

Хронотоп історичного роману допомагають розкрити *конфліктоніми* (власні назви на позначення битв) й *тумультоніми* (власні назви на позначення повстань). Власні назви битв говорять не лише про місце побоїща, але й задають темпоральний фон оповіді: *Богданове військо вже побідно йшло після Корсунської битви од Білої Церкви на Гончариху і прямувало на Волинь* [34, с. 155]; *Під Кумейками Потоцький побив козацьке військо* [34, с. 24]. Читач відкриває для себе реальну історію, де є переможці і переможені, де можна дізнатися болючу правду. Тумультоніми ж можуть розказати не лише про історичний час та перебіг подій, але й відкривають історію в персоналіях: *Козацькі повстання Косинського, Лободи та Наливайка вже тоді далися*

взнаки Польщі: вже на львівському базарі скотилася додолю стята голова козацького отамана Наливайка, котрий підняв козацьке повстання проти Польщі [34, с. 11]. Конфліктоніми й тумультоніми в поданому контексті можна розглядати між розрядами хрононімів і топонімів. Одна лексична одиниця вказує одночасно на два концепти – час і місце. Такий перетин В. Ю. Неклесова пояснює з точки зору когнітивної метонімії. "Існує породжуючий простір (generic space), у якому знаходиться вся часова інформація про часові й просторові координати події, опис битви, між ким вона відбувалася, тобто породжуючий простір акумулює у собі всі спільні дані для увідних просторів (input spaces)" [25, с. 15].

Темпоральним фоном роману стали й апелятиви на позначення годинникового та точкового позначення, що належать до зони псевдодатування. Вказівка на точну годину в контексті роману є непродуктивною і використовується один раз ще й у складі складеного хрононіма: *Другого дня, першого числа місяця декабрия в десятій годині вранці знов вдарили з гармат, і князь Єремія прибув за молодого в золотій кареті* [34, с. 65]. В супроводі інших хрононімів годинникове датування має конкретизувальний характер і відтворює більш точно хід події. Умовним є й таке датування: *Годину передніше він признався б до свого давнього товариша в єзуїтській колегії у Львові, але теперечки, як він углядив Гризельду і згадав, що Домінік Заславський давно топче стежку до Гризельди, він став чогось йому неприємний* [34, с. 38]; *Він вдруге зітхнув глибоко усіма грудьми, неначе не дихав цілу годину, і повів долонею по високому чолі* [34, с. 173]. В таких випадках темпоральна лексика підсилює зміст сказаного, слугує задля привертання уваги читача й загостренні на певному моменті оповіді. Неабияке місце в художній канві роману має точкове датування: *Несподівано в кутку світлиці одчинились двері тихо, без шуму, і з дверей ніби висунулась червона постать єзуїта-професора, гладкого й сивого* [34, с. 14]; *Але в той час коло тієї шафи, де сидів Єремія, неначе провалилась стіна, і звідтіль одразу висунувся, неначе вискочив старий єзуїт...* [34, с. 15]; *Всі раптом підвелись,*

наче машини [34, с. 16]; *Мгарський ігумен зараз-таки написав листи в Путивль до втікачів-ченців, ще й кепкував з їх, що вони перелякались якоїсь унії* [34, с. 28]. Воно допомагає пожвавити розповідь, надати сюжету реальності того, що відбувається. Цікавим є й метафоричне використання точкового часу: *В одну мить з кімнат посипались слуги, неначе кури з сідала, і кинулись накривати столи* [34, с. 52] – іронічне забарвлення; *Ізстаріла мене лиха година* [34, с. 200] – як елемент трагічності; *Але прибув до тебе на час – на годину, щоб побачитись з тобою та оглядіти замок* [34, с. 181] – увиразнює ставлення героя до жінки, підкреслює почуття та його хвилювання.

Надзвичайного багатства і розмаху отримує псевдодатування за частинами доби. Такі темпоральні показники є найчастотнішими в романі "Князь Єремія Вишневецький". І. Нечуй-Левицький з метою не переобтяжувати твір датами, досягає вершини контекстуальної синонімії на позначення ночі, вечора, ранку та обіду, створюючи при цьому красиві описові звороти. На позначення ранку використано такі апелятиви: *Вже сонце височенько підбилося вгору* [34, с. 44]; *Єремія прокинувся ще вдосвіта* [34, с. 84]; *Ранок був погожий, веселий* [34, с. 176]; *Господиня встала дуже рано й наготувала вже снідання* [34, с. 110]; *Раннім ранком Тодозя сиділа край маленького віконечка й шила сорочки для Гризельди та її двірських паннів* [34, с. 176]. Майже всі ранки у творі символізують початок чогось нового, нового дня, нової історії чи події і лише в одному випадку ранок стає початком кінця: *Вранці од давнього замка, од палацу давніх славних князів Вишневецьких не зосталось і признаки* [34, с. 198]. Такий ранок прогнозує майбутній кінець не лише Єремії Вишневецького – відступника й зрадника українського народу, але й крах всього роду Вишневецьких.

Обід у творі пов'язується з вживанням їжі або зі святкуванням знаменних подій: *Вже сонце звернуло з півдня, а гості Замойського все сиділи за столами, доїдали обід, спорожняли жбани з винами* [34, с. 54]; *Після ранніх обідів здоровий магнатський поїзд рушив у дорогу* [34, с. 67]; *Треба б мерщій попоїсти, бо опівдні певно зберуться наші на раду...* [34, с. 133]; *Другого дня*

саме в ранні обіди блискучий поїзд углядів Єремійн табір над річечкою Пилівкою недалеко од Старого Костянтинова [34, с.217]. Таке псевдодатування сприяє відтворенню реалістичної картини життя і побуту українського народу й польської шляхти.

Ноксоніми (власні назви на позначення темної частини доби) у романі займають найчисельніше місце. На позначення вечора письменник використовує такі темпоральні одиниці: *Надворі почало смеркати* [34, с. 7]; *Сонце вже стояло на вечірньому прюзі* [34, с. 41]; *Не жду я цього вечора нікого до себе. Та коли б хто й одвідав мене ввечері, то я не вийду до світлиці: я дуже втомилась сьогодні* [34, с. 42]; *Аж надвечори молоді та гості вернулись додому* [34, с. 66]; *Вже надворі сутеніло* [34, с. 183]; *Вже надворі вечоріло* [34, с. 170]; *Настав вечір* [34, с. 203]. Інколи ціле описове речення створює темпоральний фон і лише повним реченням можна передати певний час і певні обставини: *Вже сонце сховалось за ліси, вже й тінь впала на Віслу, на завіслянські бори, а сиза імла вкрила береги, неначе наміткою, а Гризельда все ходила по садку і не примітила, як смеркло надворі, як вогкий туман обкромив її русьві важкі коси на голові срібними крапельками* [34, с. 42]. Такий пейзаж стає яскравою реалізацією часу в поданому контексті.

Використання ноксонімів на позначення ночі в контексті роману набуває різного функційного та стилістичного навантаження: *Настала ніч тиха, зоряна та душина* [34, с. 190]; *Настала глуна ніч* [34, с. 190]; *Вже й північ минула* [34, с. 191] – виступають звичайними показниками часу, є орієнтирами сюжетного руху. Ніч може передавати душевні страждання, очікування: *І вона до півночі не зачиняла вікна, забитого залізними ґратками. До півночі дивилась вона на чорне небо, засіяне золотими зорями* [34, с. 43]; *Аж опівночі Єремія задрімав тривожним почутким сном втомленого журбою чоловіка* [34, с. 142]. Часто набуває тривожного звучання, є провісником горя та біди, неминучого жаху: *Майнув перед нею і вбогий поліський Брагин, серед мочарів та борів, майнула і страшна остання ніч в вишневецькому палаці* [34, с. 199]; *В глупу ніч усе військо й собі рушило навтеки, наче перелякана отара овець, або череда*

без чередника [34, с. 241]; *Ми прибудемо сюди в глупу ніч, а не вдень; вночі завітаємо в гості до Яремки, нашого лютого ворога* [34, с. 178]; *Баба Ганна зовсім посивіла, стала аж біла за одну ніч* [34, с. 194]. Такі часові орієнтири сповнені таємниці, вони передають епоху, її колорит. Завдяки ноксонімам (власні назви на позначення темної частини доби) твір не переобтяжений календарними вказівками, а навпаки легко сприймається й до того поповнює українську мову описовими зворотами на позначення одного поняття, а також допомагає в побудові сюжету. Хронологічна послідовність у романі досягається завдяки датуванню за частинами доби. Наведені приклади пов'язані не лише з власне часовими показниками, але й з художньою концепцією письменника, який прагне відтворити характери та настрої героїв.

До зони псевдодатування належить й позначення часу за сезонами. Зміна сезонів у романі надають сюжету руху, динамічності та вказують на те, що життя, хоч і в художньому тексті, однак не стоїть на місці. Темпоніми (власні назви на позначення сезонів) використовуються автором часто: *Замойський та Вишневецький постановили справляти весілля зимою у Львові* [34, с. 64]; *Настало літо* [34, с. 67]; *Вже була пізня осінь* [34, с. 134]; *Настане весна, і Україна підніметься на Польщу* [34, с. 134]; *Єремія сипнув батьківськими та дідівськими червінцями, неначе половою, – і на диво здоровий та високий палац виріс за одне літо на горах, неначе якимсь дивом* [34, с. 28]. Хрононіми на позначення сезонів, зокрема весни, зустрічається в романі у ролі художніх засобів, які не лише інформують та вказують на час, але й підсилюють зміст сказаного, надають йому експресивності: *Весною встане Запорозжжя, але козаків тепер мало* [34, с. 135]; *Збезчестив мене князь, кинувся на мене, наче хижий звір, – думала Тодозя й почувтила, що гнів на князя приливає до її серця, прибуває, неначе вода весною в Сулі* [34, с. 110]. Інколи І. Нечуй-Левицький використовує непряме називання сезону, а ніби дає прозорий натяк на нього в контексті: *І сподіваюсь – не діждуся того дня, тієї години, коли ти, як те осіннє сонце, вийдеш з чорних хмар і блиснеши на мене ласкою* [34, с. 147]; *Дим піднявся вгору й закрив хмарами ясне літнє сонце* [34, с. 161]; *Вночі в*

літні обляги приїхала Гризельда до Збаражя [34, с. 198]; *Довга осіння ніч* тяглася тихо, неначе лиха доля та нещастя [34, с. 239]; *Щось одразу* заворушилось в її серці, гостре, різке, але приємне, неначе **в гарячу літню спеку** звідкільсь пахнуло гострим холодним вітром в самісіньке її лице й різнуло і разом з тим прихолодило його серед важкої духоти важкого **гарячого дня** [34, с. 35]. У вигляді таких епітетів виступають "приховані" назви сезонів. Такий художній метод допомагає уникнути повторів й урізноманітнити мову твору.

В зоні псевдодатування за загальним часовим періодом найчисельнішими є сполучення *в той час* і *другого дня*: **В той час** пройшла чутка, що буде війна з Москвою [34, с. 22]; **В той час**, як Єремія виїхав з Лубен і набирав військо, до Павлюка пристали і задніпрянські козаки, пристала й Лубеничина [34, с. 24]; **Другого дня** Замойський справляв пишні заручини своєї дочки [34, с. 62]; **Другого дня** ще над'їжджали гості з Польщі та Литви [34, с. 82]. Така темпоральність є загальною і позначає не конкретний час, а саме час актуальний на момент певної події. Використовується як супровід життя окремих персонажів, так і події загальнонародного масштабу. Загальний час використовується й в інших формах: *Зате ж через кілька років* князеві Єремії довелось добувати собі слави в рідному краї в битвах з козаками, котрі встали на Польщу [34, с. 23]; *Після заручин* вдарили з гармат в честь князя Єремії, неначе якого уділового князя [34, с. 62]; *Через кілька днів* Гризельда виїхала з малим сином та з п'ятнадцятьма вірними слугами католиками шляхом на Чернігів та Любеч [34, с. 140]; *Вона одразу пригадала, що саме того дня минуло вже два тижні*, як вона бачила на місті Кривоноса, що **того дня ввечері** козаки зроблять напад на замок [34, с. 195]. Подані приклади не вичерпують загальної кількості такого датування. Воно є одним з найпродуктивніших в історичному романі "Князь Єремія Вишневецький".

Цікавим щодо вживання загальночасового датування в наступному мікроконтексті: *Ще тиждень* гуляли та пили пани в Єремійному палаці. *Тиждень* гуло в палаці, неначе в здоровому улику бджоли, доки пани не

потомились од гульні і постерегли, що треба ж і честь знати. Тоді ще не було приказки, що *гість на перший день – золото, на другий день – срібло, а на третій – мідь та й ік чорту їдь*. До міді в їх дійшло, у великих тодішніх панів, аж через *десяток днів* [34, с. 91]. При описі пишноти гульбищ польської шляхти письменники вдається до використання приказки із зазначеною темпоральністю. Таке застосування апелятивної лексики на позначення загального часу набуває іронічного забарвлення, підсилює експресивність уривку і спрямоване на те, щоб викликати у читача певні емоції.

Як і в романі "Гетьман Іван Виговський" лексема *час* використовується регулярно. Вона стає засобом опису певної епохи – доби козаччини, українських визвольних змагань, тому не дивно, що в художній канві роману час стає символом страху, скорботи, темної сторінки в житті українського народу. Автор використовує позначення для козацьких часів періоду XVII століття так: *В час війни, в час походів я забороняю п'янство в своєму таборі і сам їм просту страву, їм куліш з салом, щоб давати зразець жовнірам* [34, с. 219]; *Лихий час настав на Україні* [34, с. 180]; *В ті часи ще не всі українські пани покатоличились та спольщились* [34, с. 224]. Також час може виступати як символ очікування майбутньої слави: *Час мені ставати до свого діла. Час мені йти вгору, підніматися високо, як тільки мога! Час мені вступити в королівський двір, забрати од короля якусь значну посаду, сісти на якомусь старостві, або стати воєводою, втиснутись між магнатів і... підгорнути їх усіх під себе та й верховодити над ними і в Польщі, і в Литві, і на Україні. Час мій настає* [34, с. 30]. В наведеному контексті час символізує мрії Єремії Вишневецького, яким так і не судилося збутися, дуже точно передається характер та темперамент персонажа, його норovitість та марнославство.

Для створення емоційного фону роману використовується відносно датування, яке передає надзвичайно точно глибину почуттів, переживань, сили кохання героїв. Найбільш вдало це передається лексемою *віки*: *Не будеш до мене ходити та мене любити, я пошматую тебе, щоб твоя краса нікому не дісталась по віки вічні, до віку, до суду* [34, с. 119]; *Тодозя вже постерегла*

*вередливе князівське серце, що тішиться жіночою красою за іграшки, на льоту і нездатне покохати щиро, **навіки*** [34, с. 122]; *Прощай **навіки!*** [34, с. 149]; *Не подарую я йому цього **по віки вічні**, хоч би і мені самому довелось накласти головою* [34, с. 174]. Відносне датування також може розкривати життя та побут людей певного етапу історії, показувати їхні вподобання та смаки: *Борода була коротка **по тодішній шведській моді*** [34, с. 33]; ***По тодішньому панському звичаю** ставили на столи вироблені з сахару дерева, троянди, кози, леви, олені й усякові чудернацькі фігури* [34, с. 208]; *Як глянеш на усе військо, пише **тодішній польський літописець**, то тобі здається, що пани з'їхались не на війну, а на весілля* [34, с. 208]; *А **тодішні українські літописні** записали, цю польські пани з'їхались неначе на ярмарок, понавозили срібла, золота та дорогого убрання певно для того, щоб замінити їх на козацькі рядна та повстяні попони* [34, с. 208]. Як бачимо, опис звичаїв та побуту війни польської шляхти передано глибоко й точно.

В романі використовується декілька разів й темпоральність на позначення віку персонажів: ***Настав час давати в науку молодого князя*** [34, с. 6] – описуються юнацькі роки Єремії; ***Вже на 37 році свого життя** Владислав IV задумав оженитись з дочкою покійника Фердинанда II, австрійського цісаря, й сестрою його сина, молодого цісаря Фердинанда III* [34, с. 30]; *Хоч Владиславові **було тоді вже тридцять сім років**, але він був ще молодий на взір та гарний з лиця, білявий та ясноокий* [34, с. 33] – подається точний вік персонажа; ***Незабаром увійшов у покої Конецпольський, вже літній чоловік, але ще кремезний і жвавий дід...*** [34, с. 80]; *Князь Єремія напився ввечері меду, заслаб, а вночі й **помер ще не в старих літах*** [34, с. 246] – приблизний вік людини. Автор використовує як точне позначення років, так і дає натяк читачеві, дає волю його уяві.

Темпоральна апелятивна лексика використовується й на позначення майбутнього, теперішнього й минулого часу. Найчастіше час в романі проспектує майбутнє або стає реалізатором теперішнього часу. На позначення теперішнього часу письменник використовує різні лексеми (*теперечки, тепер,*

сьогодні, зараз): *А може й мій дядько Петро Могила, теперечки вже митрополит, дав їм такий наказ [34, с. 70]; Тепер* вдень вихоплюватись з замка небезпечно [34, с. 195]; *Дивись, як пишно сьогодні в нашому садку, як пишно розцвілися квітки [34, с. 47]; Треба тобі з сином виїжджати звідсіль зараз, таки зараз [34, с. 138].* До уваги береться не лише певний день (наприклад, як сьогодні), але й в цілому певний період, який актуальний на момент оповіді. Майбутній час може позначати дію, яка наступить в найближчий час, через декілька хвилин, чи годин: *Ми боїмось, що хлопці от-от незабаром піднімуться [34, с. 139]; Вона неначе сподівалась, що от-от незабаром вскочить у двір молодий Єремія, щоб одвідати і старого її батька, й її [34, с. 44],* або ж проектують дію на наступні дні: *Не дляйся й не гайся й завтра або післязавтра, добре одпочивши, рушай в Галичину до Перемишля [34, с. 200].* Минулий час тісно переплетений з теперішнім та майбутнім, оскільки описане в минулому вже має чи матиме свої наслідки, про які пише І. Нечуй-Левицький: *А ще вчора зігнали ми людей на шарварок, підгачували греблю на Сулі [34, с. 131] – збирається повстання, ряди невдоволених поповнилися; Після вчорашніх церемоній, як вона угляділа Вишневецького, Домінік став їй навіть неприємний [34, с. 47] – змінюється ставлення до людини; Незабаром після того Гризельда з робітницями заходилась вироблювати розпочатий здоровий килим [34, с. 112] – жінки стали до роботи, щоб закінчити справу.*

Отже, роман "Князь Єремія Вишневецький" наповнений багатою та різноманітною темпоральною лексикою. Датування варіюється від конкретного, точного до узагальненого, навіть інколи з натяком на час. Хрононіми в структурі історичного роману допомагають в побудові сюжету, в розкритті характерів персонажів, у відтворенні колориту епохи, життя та звичаїв людей. Без темпоральної лексики загальна картина художнього твору вже не створюється.

2.3. Характеристика хрононімів та апелятивної темпоральної лексики історичної прози І. Нечуя-Левицького

В історичних романах "Князь Єремія Вишневецький" та "Гетьман Іван Виговський" І. Нечуя-Левицького простежується спроба осмислення життя українського народу та польської шляхти, постає проблема духовного та соціального падіння людини, відступництво від своєї віри. В обох роман письменник використовує цікавий, сповнений героїзму та водночас трагічний період історії України, а саме козацькі часи.

Як фон історичної прози автор використовує хрононіми та апелятивну темпоральну лексику, яка допомагає найповніше розкрити авторський задум та реалізує побудову сюжету. Найкраще висвітлити історичну добу допомагають хрононіми. Вони розкривають життя та побут народу, їх звичаї та порядки, показують реальну картину життя й переносять читача в заданий вимір.

В обох романах в заголовок виносяться ім'я головного персонажа, через якого й відтворюється козацька доба. Важливим є те, що в ці образи мають спільні риси. Вони обидва представники соціальної верхівки, яких постигає трагічний кінець через їх амбіційність, марнославство й поступове людське падіння. Винесення письменником імені головного героя в заголовку створює ретроспективний план.

Конкретне датування в романах використовується приблизно однаково. Перед читачем постають загальновідомі й важливі дати історії України. Це битви: *Корсунська битва, битва на Жовтих водах, битва під Кумейками, під Мошнами*; повстання: *Козацькі повстання Косинського, Лободи та Наливайка вже тоді далися знаки Польщі: вже на львівському базарі скотилася додола стята голова козацького отамана Наливайка, котрий підняв козацьке повстання проти Польщі* [34, с. 11]; *17 жовтня 1637 року Павлюк прибув до Лубен і видав звідтіль свій універсал, закликаючи усіх козаків і селян до повстання проти Польщі* [34, с. 24]; угоди та підписання миру: *Переяславська умова, Віленський трактат, Гадяцька умова*, а також поразки

у війнах та національно-визвольних змаганнях: *1637 року, на зимнього Миколи, козаки мусли покоритись Польщі* [34, с. 24].

Використання датування за місяцями та їх числами в романах використовується за умови, якщо попередньо в контексті вказується конкретна дата за роками. Таке використання зумовлене тим, що письменник не хотів перевантажувати художній твір зайвими календарними вказівками, які й так вже відомі: *Московські послы виїхали з Москви весною, а прибули до Чигирина аж літом, третього іюня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя* [34, с. 326], але попередньо вказано конкретне датування: *З початку 1657 року Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою* [34, с. 326].

Годинникове або точкове датування майже не використовується в романі "Гетьман Іван Виговський" (лише один раз: *В одинадцятій годині ранку увійшов в залу король і сів на троні* [34, с. 435]). Натомість в романі "Князь Єремія Вишневецький" таке датування є частотнішим: *Всі раптом підвелись, наче машини* [34, с. 16]; *Другого дня, першого числа місяця декабрия в десятій годині вранці знов вдарили з гармат, і князь Єремія прибув за молодою в золотій кареті* [34, с. 65].

Щодо сезонного датування, то в романі "Князь Єремія Вишневецький" воно використовується загалом для показу динаміки сюжету, руху сонячного календаря: *літо минуло* [34, с. 282]; *прийшла весна* [34, с. 285]; а в романі "Гетьман Іван Виговський" ще й може вказувати на побут українського народу, їх життя та основні заняття праці, навіть зображено гумор: *Вже й жнива минули, настала Перша Пречиста, а його не було* [34, с. 282]; *Заманулося Маринці в Петрівку мерзлого: давай їй в жнива криги!* [34, с. 401].

Датування за святами розкриває українські звичаї, окреслює вірування людей та колорит святкування. Геортоніми допомагають не лише окреслити часо-просторові зв'язки з подіями, а й в контексті набувають символічного навантаження. Так, свято *Великодня* стає символом кохання та родини, щасливих та гірких моментів в них; *Перша Пречиста* символізує очікування та

тугу за коханим. При описі *Зелених свят* створюється перспекція, яка знаменує про крах влади та втрату довіри козаків. Також відчувається опозиція свята і зловісного напруження, що надає роману виразності, динамічності та яскравості. *Спасівка* ж використовується письменником задля висміювання людських пороків, може входити до фразеологізмів, які також спрямовані на засудження: *Мабуть, ні! бо є такі молодиці, що як їх кусають мухи, то вони гедзкаються, як телиці в Спасівку, та брикаються руками й ногами...* [34, с. 379].

Однаковими за своїм стилістичним та функціональним навантаженням є всі інші розряди часових показників. Датування за частинами доби в обох романах представлено великою кількістю апелятивної лексики, яка надзвичайно різноманітна. Так, на позначення *вечора* І. Нечуй-Левицький використовує не лише стандартні лексеми, але й створює власні описові фрази на позначення часу: *почало смеркати* [34, с. 7]; *ввечері* [34, с. 42]; *вже надворі сутеніло* [34, с. 183]; *вечоріло* [34, с. 170]; *сонце вже стояло на вечірньому прюзі* [34, с. 41]. Датування за днями тижня та тижнями дає приблизні часові орієнтири і стає своєрідним відображенням життя та побуту людей; за загальним часовим періодом та відносно датування дає часовий орієнтир неточний, але зрозумілий читачеві, адже до цього в контексті окреслюється більш точний час та простір. Письменник використовує такий прийом задля того, щоб не перевантажувати текст датами. Темпоральність передана у такий спосіб описує події, які відбуваються на різних рівнях людського життя – загальнодержавному, особистого життя певних постатей і народному.

У романах є темпоральність на позначення віку персонажів. Крім точної вказівки на роки, автор використовує й непряме датування віку: *Виговському тоді вже минуло сорок років і він ще був не жонатий* [34, с. 252]; *То був козак Міняйло, сучасник битви під Кумейками* [34, с. 381]; *Настав час давати в науку молодого князя* [34, с. 6]; *Незабаром увійшов у покої Конецпольський, вже літній чоловік, але ще кремезний і жвавий дід...* [34, с. 80]. Неконкретна вказівка на літа може передавати вік, який можна визначити при знаннях з

історії, уявити приблизний образ людини певного етапу життя або навіть описати юнацькі роки.

Особливою експресією на напругою відрізняється темпоральна лексика на позначення повторюваності або тривалості в часі. Більш чисельною та символічною така лексика є в романі "Гетьман Іван Виговський": *Гетьманша щодня, щогодини сподівалась, що до Чигирини прибуде обозний Тиміш Носач, котрий мав заїхати в Чигирин до гетьманши на од'їзді в Германівку на раду; щодня, щогодини вона сподівалась, що гетьман з козаками вернеться з Германівки і дасть поміч Чигирині* [34, с. 458]. Постійні повтори *щодня, щогодини* сприяють більш яскравому зображенню трагізму подій, допомагають передати психологізм героїв та їх вчинків, створюється напруга та інтрига.

Отже, хрононімія займає важливе місце в художньому просторі історичної прози І. Нечуя-Левицького. Вона допомагає реалізувати художню авторську концепцію в побудуванні творів та відтворенню реальних подій, сприяє всебічному зображенню характерів, повному їх розкриттю.

2.4. Фонові оніми як виразники художнього часу

Художній світ кожного твору створюється перш за все з метою вплинути на читача. Для реалізації цього впливу письменники вдаються до використання різних виражальних засобів. Однак використовувані автором засоби мають піддаватися законам письма, особливо це стосується історичної прози.

Ключовим компонентом в історичному романі є художній час. Він може утворюватися за допомогою використання хрононімів та апелятивної темпоральної лексики, але не тільки вони можуть давати вказівку на час. Темпоральність у художньому творі може виражатися прямо і приховано, безпосередньо та опосередковано. Окрім власне часових показників історичний час може прослідковуватися через посередництво антропонімів. І. Нечуй-Левицький в назву обох історичних романів не просто так виносить антропонім на позначення реальної постаті, яка лишила по собі слід в історії. Як зазначає

О.Ф. Немировська "заголовок – це рамковий знак, що потребує обов'язкового ретроспективного осмислення" [28, с. 95]. Особа, винесена в заголовок твору викликає зацікавленість, оскільки автоматично створюється темпоральний фон оповіді, читач переноситься в певну епоху і приблизно розуміє, які події його очікують. До того ж заголовок-антропонім виконує мнемонічну функцію і сприяє самовільному закріпленню назви, персонажа і історичної доби в пам'яті читача, виконує роль організатора смислової структури усього твору.

Власні імена реальних історичних осіб у романі не однорідні: це власні імена не тільки видатних осіб епохи, а й людей, популярність яких обмежена в часі й просторі. Що стосується антропонімів вигаданих осіб, то вони також іменуються за принципом соціально-історичної правдоподібності.

Антропонімікон обох романів чітко розподілений за локальними, темпоральними та соціальними ознаками. У романі "Князь Єремія Вишневецький" найширше репрезентовано імена представників польської шляхти та українського народу (селян, козаків, панів). Серед представників польської нації часто зустрічаємо такі номінації: *Сигізмунд III, Лука Жолкевський, Конецпольський, Микола Потоцький, Владислав IV, Ян-Казимир, Домінік Заславський, Замойські, Корецькі, Збаразькі, Криштоф Радзивілл, Адам Казановський, Оссолінський*. Ці антропоніми мають здебільшого двокомпонентну структуру: ім'я + прізвище. Така структура є показовою, оскільки відображає високий соціальний статус наведених осіб, автор підкреслює їхню поважність. Однокомпонентна структура вживається при збірних антропонімах на позначення цілої родини чи роду: *Замойські, Мнишки, Казановські, Воронецькі*.

Персонажі, які представляють українців виражені здебільшого козацькими прізвищами і так званими "селянськими" іменами (на позначення кріпаків та прислуги при польській шляхті): *Лобода, Дмитро Наливайко, Богдан Хмельницький, Тарас Трясило, Павлюк Гудзан, Панас Супрун, Максим Кривоніс, Вовгура-Лисенко, Максим Шкандиба, Колодка, Гайчура, Небаба, Ганжа, Носач, Тиша, Нечай, Морозенко*. Як бачимо, на позначення

козаків автор використовує будову: прізвище + ім'я або тільки прізвище, що відображає історичну та художню значимість цих людей. Для "низів" суспільного прошарку характерна однокомпонентна будова – ім'я, яке найчастіше виразно підкреслює соціальне становище свого героя: *Стецько* – зневажлива, груба форма імені Степан, *Мавра, Маруся* – прості жіночі імена, характерні для простих жінок з народу.

Наведений ономастичний простір власних імен доводить, що звичайні, на перший погляд, імена можуть відображати певну епоху, створювати часову настроєвість та спрямованість художнього твору.

Антропоніми історичного роману "Гетьман Іван Виговський" репрезентують славу добу козаччини і мають подвійну спрямованість в контексті історичного твору – прагматичну, яка відображає реальну історичну добу та простір, а також фольклорно-поетичну, яка описує та підносить історичну добу, оспівує своїх героїв та засуджує зрадників. Власні імена цього роману можна умовно поділити на такі групи, як-от: 1) походження особи; 2) належність до певної соціальної групи; 3) структурні особливості використаних імен; 4) імена реальні та вигадані.

З точки зору походження антропоніми в романі є різноплановими. Носіїв українського антропонімікону можна розподілити за соціальним статусом. Найвищий щабель займає панівна верхівка – гетьман та його наближені, духовенство та козацька старшина: *Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Сильвестр Косов, Йосиф Тризна, Данило Виговський, Василь Золотаренко, Ганна Хмельницька, Павло Тетеря, Яким Сомко, Тиміш Носач, Іван Сірко, Катерина Виговська*. Для йменування цього класу постатей характерна двокомпонентна структура – ім'я + прізвище, що є показником високого та поважного становища у суспільстві.

Частотним є використання однокомпонентної структури – лише прізвище, така структура характерна для іменування козаків та козацької старшини: *Павлюк, Богун, Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Мазепа, Сірко, Носач*. Називання персонажа лише за прізвищем говорить про те, що

згадується досить відома особа, яку неможливо сплутати. До того ж таке використання обумовлюється жанром історичного роману, де не слід перевантажувати текст фактажем, адже це художній твір.

Слід зазначити, що усі особи, які репрезентують даний клас є реальними історичними постатями, які залишили по собі відбиток в історії України та за її межами. Роман письменника відповідає історичній істині та є її художнім трактуванням і реальна дійсність в ньому не порушується. Автор лише надає певного відтінку цій історії, показує своє бачення та ставлення до певних ситуацій, але не спотворює її.

Завдяки реальним антропономіаціям читач може не лише перенестися в XVII століття і стати свідком реальних тодішніх баталій, але й дізнатися про маловідомі сторінки особистого життя видатних діячів. Письменник створює реальний світ, у якому відтворює сімейне життя та родинні зв'язки панівної верхівки. Мало хто знає лише з історії, що першою дружиною **Богдана Хмельницького** була сестра **Якима Сомка** – **Ганна**, вона стала матір'ю багатьох дітей гетьмана. Серед цих дітей була і Катерина, дружина **Данила Виговського**. Такі родинні зв'язки мали вплив на особистісні стосунки між **гетьманом Богданом** та **Виговськими**, зокрема **Іваном**. Саме йому судилося здобути булаву. Цікавим і навіть символічним є те, що після смерті **Данила Виговського Катерина** стає дружиною **Павла Тетері**, який був особистим заклитим ворогом **Івана Виговського**. І це лише одна з історій, а їх в романі багато. Вони не є головними сюжетними лініями, вони є фоном та зв'язком загальної оповіді, однак уважний читач навіть з побічних ліній може відкрити для себе незнану маловідому історію України. Введення в художню канву роману таких деталей є знаковим, оскільки вже створено історичне тло оповіді, а зробити його цікавішим та динамічнішим, надати йому життєвості допомагають самі такі елементи особистого. Адже життя історичних осіб не обмежується воєнними походами та політичними діями, а історичний роман – це художній витвір письменника, а не суворо регламентована хроніка подій.

Польський антропонімікон роману представлений трохи вужче і зустрічаємо представників високих чинів, шляхти, військових діячів: *король Ян-Казимір, Чарнецький, Любомирський, Ляндскоронський, Миколай Потоцький, Самійло Лац, Казимир Беншовський*. Усі особи є реальними історичними постатями, які залишили слід в історії, все це сприяє пізнанню та розумінню читача того, що відбувається в романі. Читач, добре знайомий з українськими історичними постатями козацької доби, має змогу пізнати ще й польських знатних людей, може дізнатися з ким саме відбувалися перипетії тієї страшної доби. У романі також згадуються прізвища з неоднозначним походженням, використовуються лише у формі збірності роду – *князі Соломирецькі, Любецькі, Друцькі, Четвертинські*. Княжичі цих родів мають спірне русько-польсько-литовське походження. У романі здебільшого згадуються разом і виступають уособленням пихи, гордині та нещирості.

Серед російських персонажів можна виділити лише соціальну верхівку – *московський цар Олексій Михайлович, боярин Бутурлін, Катерина II*. Інші діючі персоналії не називаються, а залишаються безіменними, оскільки не несуть ніякої історичної інформації й немає необхідності перевантажувати твір зайвими іменами.

Важливим є використанням *реаліонімів* (імен відомих постатей) таких, як: *шведський король Карл Густав, посол Вільгельм Карлус, гетьман Радзивіл, трансільванський князь Ракочій, Карач-бей, німець Данило Олівенберг*. Зовнішня політика України XVII століття була зосереджена навколо Росії та Польщі, однак ними не обмежувалася. Згадані історичні постаті допомагають читачеві осягнути історичні реалії, які виходять за межі України. З'являється нагода пізнати нове, вийти за межі створеного письменником хронотопу і опинитися поза його межами. Крім того читачеві відкривається новий бік нашої історії, який інформує про співпрацю або війну з іншими державами.

Цікавим є використання І. Нечуєм-Левицьким багаточленних антропоформул на позначення реальних історичних постатей: *генеральний писар Іван Остапович Виговський, печерський архімандрит Йосиф Тризна,*

писар війська Запорозького – Виговський, військовий осавул Ковалевський; Олена Нечаєва, менша Богданова дочка; овруцький староста Юрій Немирич, вінницький полковник Богун; генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький, польський коронний обозний Андрій Потоцький. Такі моделі допомагають авторіві всебічно представити персонажа, коротко, але містко передати інформацію про нього (соціальний статус, посада, національна чи регіональна приналежність). Найчастіше такі уточнення використовуються письменником при згадуванні осіб, які мали своє неабияке місце в історії України, але є не такими відомими, як наприклад, Богдан Хмельницький. Тобто, згадуючи цих людей, автор вважає за необхідне уточнити про кого йде мова, щоб не створювати дискомфорт для читача і все було зрозумілим.

Якщо порівняти такі багаточленні конструкції з романом "Князь Єремія Вишневецький", то побачимо схожу картину їх використання, але функціональне навантаження та роль у тексті буде трохи іншою: *княгиня Раїна, з роду молдавських господарів Могил; шляхтич православної віри пан Коноплінський; старий князь-козак Байда-Вишневецький; Київський митрополит Ісайя Копинський; полковник Яків Острянин; царський посол граф Магді.* Такі моделі номінації автор використовує з метою всебічного представлення персонажа читачеві, як правило, у випадку першого введення персонажа в сюжетну канву твору або з метою підкреслити поважне ставлення до персонажа з боку інших героїв чи автора. Однак в обох романах багатокomпонентне називання особи частіше слугує для ширшого представлення персонажа, надає більше інформації щодо статусу людини.

Якщо говорити про імена як показник соціального становища персонажів, то в романі – це панівна верхівка, шляхта, козацька старшина та відомі військові та політичні діячі. В основу твору покладено історичні події, реальні факти, а ті, хто вершив історію, увійшов в неї та став відомою, великою людиною й імена цих постатей завжди на слуху. Вони стали представниками свого часу, виразниками інтересів всього народу і кожна окрема постать

асоціюється з певним часовим відрізком, у якому жила та творила, та з певними своїми діями. Саме тому антропоніми, використані в романі "Гетьман Іван Виговський" є часовими маркерами, мають відтінок своєї доби та чітко окреслюють темпоральний фон усєї оповіді, починаючи із заголовку.

Топонімікон також займає особливе місце в тканині художнього твору. Разом з усіма власними назвами топоніми підпорядковуються загальним законам художності, містять експресивність і стилістичну маркованість. Саме вони визначають просторову домінанту художнього тексту. Однак в контексті історичного роману топоніми можуть слугувати не лише показником територіальним, але й мати часове забарвлення, бути провідником сторінками історії певного проміжку часу.

Власні назви на позначення місця тісно пов'язані з усіма іншими онімами, вони взаємодіють та створюють художній простір усього твору. О. І. Фонякова стверджує, що "всі топонімічні позначення у прозаїчному художньому творі завжди мають свої очевидні або приховані художні мотивації, прямі або непрямі натяки, що розкриваються в літературній композиції тексту і за його межами (історичні мотивації та асоціації)" [42, с. 83].

Топоніми в художній канві роману "Князь Єремія Вишневецький" займають численне місце. Вони представлені різними розрядами, функціонують широко і різнопланово, обумовлюють сюжетну побудову твору.

Хороніми (назва території, області, району): *Україна, Польща, Литва, Голландія, Європа, далекий Схід, Пруссія, Московське царство, Франція, Річ Посполита, Молдавія, Єгипет, Біла Русь, Німеччина*; подані топоніми говорять про те, що зовнішня політика та зв'язки нашої держави були досить широкими, читач має змогу приблизно уявити коло діянь тодішньої правлячої верхівки. *Задніпряньська Україна, Лівобережна Україна; Волинь, Поділ, Галичина, Лубенщина, Київщина, Полісся, Мінщина, Полтавщина, Московщина, Холщина, Волощина, Русь, Хорольщина, Посулля, Запорозжя, Запорозька Січ* – ці власні назви вказують на територіальний поділ тогочасної України та прилеглих територій, а хороніми *Запорозжя* та

Запорозька Січ є ще й часовими орієнтирами, що вказують на славу добу козаччини.

Ойконіми (назви населених пунктів), зокрема комоніми (назви сільських місцевостей): *Махнівці, Сенча, Гончариха, Кумейки, Голтва, Гуца* та астіоніми (назви міст): *Хорол, Ромни, Прилуки, Лубни, Київ, Львів, Варшава, Чернігів, Миргород, Немирів, Путивль, Переяслав, Ніжин, Корсун, Луцьк, Гадяч, Любеч, Богуслав, Яготин, Трахтемирів, Іржищів, Житомир, Бердичів, Біла Церква, Старий Костянтинів, Бобруйськ, Перемишль*. Подані ойконіми є важливими стратегічними місцями подій, описаних у романі. Ці території прославлені видатними битвами, важливими історичними подіями, що відбувалися там і завжди несуть у собі часову інформацію, яка відтворюється автоматично при згадуванні цих міст.

Гідроніми (назви водних об'єктів): потамоніми та пелагонім виконують схожу роль, що й ойконіми. Назви річок: *Сула, Удай, Ворскла, Рейн, Дніпро, Стариця, Вісла, Дунай, Рось, Случ, Пилявка*. Також використано один пелагонім – *Чорне море*. Прагматику гідронімів можна простежити на прикладі, коли згадуємо назву річки *Пилявка*, то відразу проводиться аналогія з Пилявецькою битвою, що відбулася у вересні 1648 року між українськими селянами-повстанцями та козаками з польським військом. Тобто одна згадка назви річки вже може надати точний часовий відрізок, може вказати на конкретну подію і конкретний час.

У романі всі топоніми є реальними, за винятком двох іронічно вжитих онімів: *Непитайлівка та Неказайлівка*. Також іронічними є оніми *давня Еллада* та *авілонське поле Деїрі*, які автор вжив на позначення військового табору польської шляхти задля висміювання. Реальність топонімів зумовлена темою, ідеєю, сюжетом і жанром твору і служить правдивому відтворенню історичних подій, чіткій локалізації місця дії, а також топоніми сприяють створенню темпорального фону оповіді.

Топоніми є важливою складовою усього лексичного масиву художнього твору. Вони називають та вказують на реально існуючий об'єкт, який

розташований в конкретному місці. Саме це є ключовим при доборі власних назв на позначення місця в контексті історичної прози, оскільки історичні твори мають на меті насамперед створити ефект достовірності зображених подій.

Не менш частотним є використання топонімів у романі "Гетьман Іван Виговський". Використання хоронімів *Україна, Москва, Польща, Біла Русь, Швеція та Трансільванія, Річ Посполита, Велике князівство Руське, Королівство Польське* не є випадковим. У романі описуються страшні часи, які і досі залишаються в пам'яті при згадуванні країн, що знаходяться в опозиційних відношеннях *Україна – Москва – Польща*. У романі найчіткіше прослідковується опозиційність *України* з *Москвою*, автор використовує яскраві описові конструкції, влучні словосполучення, тобто максимально насичує текст. Таких випадків негативного опису Москви зустрічаємо досить часто в романі: *А Москва дурна, хоче нас занепастити й занепастить!* [34, с. 320]; *...Україні не сподіватись добра од Москви, що Москва не додержить Переяславської умови і ніколи не держатиме, що вона вчинить з Україною, що схоче, як покаже її потреба, її інтереси, а не вигоди України* [34, с. 321]; частими є озлоблені відгуки про неї: *Богдан ще довго лютував, лаявся, кричав та проклинав Москву* [34, с. 321]; *Я нічого доброго для України і не сподівався од Москви. Не люблю я Москви й ніколи не любив її...* [34, с. 322]; *Розібрав і втямив добре, чим тхне Москва...* [34, с. 322]; *Москва остогидла йому, як і мені* [34, с. 324]; навіть хворобу гетьмана Хмельницького приписують на рахунок Москви: *...сам гетьман слабий через те, що йому Москва дала отруту своїм зневажанням наших прав* [34, с. 343].

Зв'язки *Україна – Польща* у романі висвітлено з тієї точки зору, що саме Польща може стати рятівним колом для України, що це є шанс на краще майбутнє. Таку позицію висвітлює автор устами головного героя роману – Івана Виговського та його прибічників: *Там блиснув світ гуманізму, і він освітив би Польщу, а за нею й Україну. З Москви цей світ не піде, та там його й загасили б, якби він туди зайшов: туди його не пустять, про це нема що й*

казати [34, с. 300]. Поданий мікроконтекст демонструє неприязне ставлення персонажів до Москви і прихильне до Польщі. Однак є й противники цієї позиції, які виступлять проти Виговського, повстануть проти нього і представниками цього табору є звичайні селяни, непривілейовані козаки: *Ми про це нічого не чули, нічого не знаємо, а тільки знаємо про те, що польські пани повертаються з **Польщі** і неволять людей, силують робити панщину...* [34, с. 311]. Тобто звичайний люд зазнавав гонінь з боку польських панів, їх змушували до тяжкої роботи, ставили в жахливе становище і виходу народ не мав, окрім того ще й *"минав другий рік од того часу, як Україна присягла на підданство московському цареві, а поляки й до того часу ще не одмежували границь України од Польщі і вважали Україну як польський край"* [34, с. 318]. Україна опинилася між двох вогнів, у творі зображено різні позиції щодо такого становища та виходу з нього. Однак відчувається авторська мотивація вчинків Виговського, що спонукає читача до розуміння та прийняття обраного політичного курсу України гетьманом.

Важливим локальним показником у романі "Гетьман Іван Виговський" є **Чигирин**, який був головним містом України за часів Богдана Хмельницького, описаних у творі. Астіонім **Чигирин** відразу викликає асоціацію з козацькими часами, оскільки це місце було осередком козацького життя у часи його розквіту, а саме за часів Хмельницького. Ця власна назва повторюється у творі досить часто, допомагає відтворенню історичних подій та надає колориту описаному: *На раді в **Чигирині** були не всі козацькі полковники, і ця рада могла здаватись ніби не зовсім законною* [34, с. 350]; *...в **Чигирині** дуже багато війська, дуже багато козаків... Бо **Чигирин** – військове козацьке місто* [34, с. 361]. Так само комонім **Суботів** сприяє витворенню хронотопу роману, є не лише локальним та темпоральним показником, а ще й має символічне навантаження: *...щоб з цього діла часом не вийшло те, що колись вийшло в **Суботіві**, як ляхи одняли в гетьмана **Суботів**, через що й досі лється кров на Україні* [34, с. 334], тобто розуміємо, що становленню такої великої постаті як Богдан Хмельницький, його великим та історично значущим справам слід завдячувати

саме тій відправній точці, коли поляки напали та знищили рідний Богданів **Суботів**.

Відтворенню історичних часів у романі також сприяють такі топоніми як **Ніжин, Варшава, Мокрани, Великий Новгород, Гадяч, Мошни** та інші. Вони в художній обробці письменника розкривають не лише місце події, але й описують обставини, за яких відбулася подія, подробиці, що її супроводжували і завдяки цьому читач може відтворити у своїй уяві навіть коли це відбувалося і як саме: *В Ніжині і в інших містах козаки вже збунтувались і вирізують жовнірів* [34, с. 449]; *...гетьман скликав козацьку раду в Гадячі* [34, с. 428]; *Гетьман і полковники підписали ту Гадяцьку умову і постановили послати посланців в Варшаву на сейм і просити, щоб король знов прийняв Україну під свою державу* [34, с. 428]. Надати життєвості, динаміки та правдоподібності оповіді в наведених прикладах допомагають не лише власні назви, а ще й апелювативна лексика, яка може виступати часовими орієнтирами. Наприклад, лексеми **гетьман, козак, жовніри, сейм** в контексті художнього твору допомагають створити часові рамки роману, вони дають вказівку на події, що відбуваються за доби козаччини, а тому їх також можна вважати допоміжними часовими еквівалентами.

Показниками історичного часу можна вважати документоніми, конфліктоніми, тумультоніми, бо вони в контексті історичного роману виконують прагматичну функцію і опосередковано дають вказівку на конкретну історично важливу дату. У ролі таких часових показників можуть виступати й топоніми, які виконують функцію документоніма, конфліктоніма чи тумультоніма: *І несподівано Виговський згадав Корсун, і Пилявці, і Берестечко, згадав Київ* [34, с. 324]. Хоча в реченні вживаються топоніми, вони є не лише локальними орієнтирами або власними назвами, які асоціативно викликають аналогію з історичною добою, а подані топоніми виконують роль конфліктонімів і вказують на битви, які відбувалися там. Тобто у таких випадках аналізувати власну назву треба лише в контексті художнього твору, а

не окремо від нього. Взявши до уваги окрему власну назву, вирвану з контексту, можна припуститися помилок при її трактуванні.

Дослідивши ономастичний простір історичних романів Івана Нечуя-Левицького, можна зробити висновок, що створити художній час у творі допомагають не лише хрононіми та апелятивна темпоральна лексика, а й інші розряди онімів. Найчастіше темпоральними еквівалентами в жанрі історичного роману можуть виступати антропоніми та топоніми. Вони сприяють створенню реалістичної картини подій, яскраво відтворюють колорит епохи. Антропоніми використані письменником допомагають в ідентифікації за національністю, соціальним станом, віком, створюють часовий фон оповіді. Топоніми дають чітке уявлення про місце описаних подій, оскільки використано реальні власні назви, до того ще й широко відомі. Антропоніми та топоніми, використані письменником, сприяють створенню історичного тла романів, оскільки без зайвого датування мають часовий показник. Всебічний аналіз хронологічно маркованих онімів є запорукою детального прочитання та поглибленого розуміння художнього твору. І хоча не всі групи онімної лексики можуть безпосередньо вказувати на часові орієнтири, в контексті історичного твору можуть виступати їх заміниками і опосередковано передавати часову інформацію.

ВИСНОВКИ

Художній світ кожного твору народжується зі створення площини часу і простору. Для жанру історичного роману ключовим елементом художнього тексту виступає час. Адже саме час репрезентує певну історичну добу і, розуміючи, коли відбувається подія, можна спроектувати місце.

Власні назви, опиняючись у певному художньому контексті, можуть не лише нести ідентифікуючу інформацію, але і створювати художній вимір, настроєвість певного часу, певної епохи і певного місця. У такому випадку оніми виконують хронотопічну функцію. Особливо актуальним є таке функціонування в жанрі історичної прози, оскільки без таких власних назв неможливо уявити описувану добу.

Вивченню темпоральної лексики присвячено багато праць. В різних аспектах (лінгвістичний, історичний, філософський) її досліджували М. М. Бахтін, Т. О. Андреева, Д. С. Лихачов, С. М. Скиба, В. Л. Співак, І. Р. Гальперін та інші. Більшість досліджень проводилося на базі західноєвропейської та російської літератури. З вітчизняних дослідників темпоральну лексику досліджували В. М. Ткачова (історична змінюваність хрононімів, структурно-семантичні типи в літописі), С. А. Реммер (теоретична база власних назв на позначення часу), О. Ф. Немировська (засоби створення та актуалізатори хронотопу), В. Ю. Неклесова (дослідження часових онімів в напрямку когнітивної ономастики).

Темпоральна лексика в історичній прозі І. Нечуя-Левицького займає важливе місце, оскільки без її аналізу картина історичного часу доби козаччини виглядає не повноцінно. Створюючи романи, письменник спирався на реальні факти, досліджував різні історичні праці та літописи.

В історичних романах "Гетьман Іван Виговський" та "Князь Єремія Вишневецький" виокремлюються наступні різновиди часових показників:

- 1) конкретне датування;
- 2) датування за святами;

- 3) точкове (годинникове) датування;
- 4) датування за частинами доби;
- 5) датування за тижнями або за днями тижня;
- 6) відносне датування;
- 7) датування за загальним часовим періодом;
- 8) датування за місяцями;
- 9) датування за сезонами;
- 10) власне темпоральність за теперішнім, минулим та майбутніми часами;
- 11) позначення тривалості дії в часі або її повторюваності;
- 12) темпоральність на позначення віку персонажів.

Найповніше передають історію конкретні дати визначних подій. Власне датування використовується при описі знаменних подій (війни, повстання, укладання мирних договорів, умов). Доповнюють їх датування за місяцями та числами. Автор використовує таке датування, щоб не перевантажувати художній твір зайвими подробицями та надмірним вживанням календарних показників.

Група геортонімів сприяє відтворенню реальної картини життя та побуту українського народу, показує їх звичаї та вірування. У контексті твору власні назви на позначення свят можуть набувати символічного або іронічного забарвлення.

Всі різновиди зони псевдодатування допомагають в побудові композиції романів. Вони не є чіткими виразниками часу і тому стали фоном історичної правди, їх особлива значущість розкривається в контексті.

Датування за частинами доби не лише позначають певний час, але й стають символами, що супроводжують хід історії. Так, ранок символізує початок дня, готовність до дії, нові сили, нові справи; вечір символізує розлуку, сум від самотності, душевні терзання, а от ніч набуває вже трагічного звучання. При використанні ноксонімів автор передає почуття печалі, суму, горя; ніч стає провісником страшних подій та смерті.

Хрононіми на позначення сезонів зустрічається в романі у ролі художніх засобів, які не лише інформують та вказують на час, але й підсилюють зміст сказаного, надають йому експресивності.

Для створення емоційного фону роману використовується відносно датування, яке передає надзвичайно точно глибину почуттів, переживань, сили кохання героїв. Також може розкривати життя та побут людей певного етапу історії, показувати їхні вподобання та смаки.

Власним назвам на позначення часу відведена особлива роль:

- можуть створювати уявлення певних особливостей доби козаччини, відтворюють життя, побут, звичаї та вірування людей;
- стають маркерами стану міжнародних справ, воєнних дій;
- створюється додатковий фон, який підсилює інформативну наповнюваність історичних романів;
- відтворення в уяві читача більш детальної картини переданої автором ідеї;
- виконують роль допоміжного елемента в побудові сюжету.

Показники часу в жанрі історичної прози І. Нечуя-Левицького перш за все виконують прагматичну функцію. В контексті історичного роману часовими показниками виступають не лише визначні події, але й звичайні апелювативні лексеми, що несуть відтінок часу. Їх кількість значно більша, ніж конкретних дат. Роман "Князь Єремія Вишневецький" відзначається більшим багатством контекстуальної синонімії, яка вказує на час; у творі найрозповсюдженішими є датування за частинами доби, за загальним часовим періодом та відносно датування. У романі "Гетьман Іван Виговський" ширше використовуються геортоніми (власні назви свят), документоніми (власні назви угод, документів), конфліктоніми (власні назви битв) та тумультоніми (власні назви повстань).

Часто темпоральними еквівалентами в жанрі історичного роману можуть виступати антропоніми та топоніми. Антропоніми використані письменником допомагають в ідентифікації за національністю, соціальним станом, віком,

створюють часовий фон оповіді. Топоніми дають чітке уявлення про місце описаних подій, оскільки використано реальні власні назви, до того ще й широко відомі. Антропоніми та топоніми, використані письменником, сприяють створенню історичного тла романів, оскільки без датування мають часовий показник. Ознак хрононімів набувають використані в романах документоніми, конфліктоніми й тумультоніми. Ці оніми виконують номінативну, хронологічну, інформаційно-оцінну функцію, бо певний документ, певна битва, війна чи повстання відбувалися у певний період, який зафіксовано конкретною датою.

Використання власних назв в обох історичних романах І. Нечуя-Левицького допомагає дати чітке визначення часу та відтворити історичну правду епохи. Реалізаторами цього завдання стають не лише хрононіми та апелююча темпоральна лексика, а ще й інші класи онімів (антропоніми, топоніми, документоніми, конфліктоніми, тумультоніми).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белей Л. О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ–ХХ століття : монографія. Ужгород, 1995. 119 с.
2. Белей Л. О. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії : монографія. Ужгород, 2002. 175 с.
3. Бербер Н. М. Семантико-стилістичний потенціал антропоетонімів у книзі Марії Матіос "Майже ніколи не навпаки". *Записки з ономастики*. 2015. № 18. С. 17–30.
4. Боева Е. В. Темпоральна лексика як засіб створення художнього часу в "малій прозі" Б. Грінченка. *Записки з ономастики*. 2013. № 16. С. 33–41.
5. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження : монографія. Одеса : Астропринт, 1996. 192 с.
6. Бочарова І. В. Геортоніми-мультитемпори як база утворення партитивних геортонімів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. № 12. С. 10–17.
7. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Словник української ономастичної термінології / за ред. Д. Г. Бучко. Харків : Ранок-НТ, 2012. 256 с.
8. Васильєва Н. В. Собственное имя в мире текста : дисс. ... докт. філол. наук : 10.02.19. Москва, 2005. 224 с.
9. Гаврилова В. Г. Методологія та методика дослідження паремій із компонентом "календарний хрононім". *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. 2016. № 3. С. 70–76.
10. Гей Н. К. Время и пространство в структуре произведения. *Контекст-1974 : Литературно-критические исследования*. М., 1975. С. 213–228.
11. Герасимчук В. М. Поетоніми як засіб художньої характеристики. *Дивослово*. 1999. № 11. С. 14–19.
12. Горбач О. С. Ономастикон українських сатирично-гумористичних текстів кінця ХХ – початку ХХІ століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2017. 243 с.

13. Калинин В. М. Поэтика онима : монография. Донецк, 1999. 408 с.
14. Калинин В. М. Поэтическая ономастика: проблемы и перспективы развития (по следам VII Всеукраинской ономастической конференции). *Восточноукраинский лингвистический сборник*. 1999. № 5. С. 151–170.
15. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.02; 10.02.15. Київ, 2000. 34 с.
16. Карпенко О. Ю. Структура хрононімічного фрейму. *Записки з ономастики*. 2008. № 11. С. 111–118.
17. Карпенко Ю. О. Про літературну ономастику та її функціональне навантаження. *Записки з ономастики*. 2000. № 4. С. 70.
18. Коваленко О. В. Хронологічно маркована лексика як фактор тексту в жанрі історичного роману (на матеріалі художньої прози В. Скотта) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Одеса, 2002. 19 с.
19. Козловська Д. В. Сміслові навантаження варіантів найменувань персонажів у книзі-дайджесті Марії Матіос "Вирвані сторінки з автобіографії". *Записки з ономастики*. 2015. № 18. С. 312–320.
20. Колесник Н. С. Термінологічні суперечки в царині літературної ономастики і фольклорна ономастика. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2011. № 24. С. 122–127.
21. Корнієнко І. А. З історії розвитку літературної ономастики. *Слов'янський збірник*. 2014. № 18. С. 60–68.
22. Марінашвілі М. Д. Антропонімікон роману Ерве Базена "Змія у кулаці" (комунікативно-прагматичний аспект). *Записки з ономастики*. 2014. № 17. С. 182–193.
23. Мельник Г. І. Міркування про теоретичні засади літературної ономастики. *Записки з ономастики*. 2008. № 11. С. 20–28.
24. Неклесова В. Ю. Хрононіми у руслі когнітивної ономастики. *Записки з ономастики*. 2009. № 9. С. 64–73.
25. Неклесова В. Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Одеса, 2010. 20 с.

26. Неклесова В. Ю. Реалізація віртуального скрипту у хрононімії (на матеріалі роману "Кінець Вічності" А. Азімова). *Записки з ономастики*. 2011. № 14. С. 139–149.
27. Немировська О. Ф. Актуалізація художнього часу й простору засобами ономастичного письма. *Записки з ономастики*. 2003. № 7. С. 67–73.
28. Немировська О. Ф. Антропономінації як засіб створення хронотопу (на матеріалі роману І. С. Нечуя-Левицького "Гетьман Іван Виговський"). *Записки з ономастики*. 2005. № 9. С. 93–103.
29. Немировська О. Ф. Ономастичні реалії як фактор історичного часу і простору (на матеріалі українського народного героїчного епосу). *Записки з ономастики*. 2007. № 10. С. 55–63.
30. Немировська О. Ф. Хрононіми як показник історичного часу (на матеріалі роману І. С. Нечуя-Левицького "Гетьман Іван Виговський"). *Записки з ономастики*. 2008. №11. С. 28–36.
31. Немировська О. Ф. Антропонімічні реалії як актуалізатор історичного часу і простору: на матеріалі драми Л. М. Старицької-Черняхівської "Гетьман Дорошенко". *Записки з ономастики*. 2009. № 12. С. 95–106.
32. Немировська О. Ф. Власне ім'я заголовного персонажа в часопросторовій структурі художнього твору. *Записки з ономастики*. 2014. № 17. С. 205–214.
33. Немировская Т. В. Некоторые проблемы литературной ономастики. *Актуальные вопросы русской ономастики*. К., 1988. С. 112 – 122.
34. Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський : іст. романи. Київ, 1991. 511 с.
35. Павликівська Н. М. Пропріативи в романі Михайла Стельмаха "Чотири броди". *Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання* : зб. наук. праць. Вінниця, 2017. С. 148–152.
36. Реммер С. А. Употребление хрононимов в тексте литературного произведения. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. Донецк, 2000. Вып. 6. С. 188–194.

37. Реммер С. А. Хрононіми як особливий розряд власних імен : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Донецьк, 2005. 19 с.
38. Романченко А. П. Склад і чинники фразеологізації онімів. *Записки з ономастики*. 2003. № 7. С. 16–23.
39. Сколоздра О. Р. Літературно-художня ономастика як предмет дослідження у вищій школі. *Вісник Львівського університету*. 2010. № 46. С. 355–360.
40. Ткачева В. М. Структурно-семантические типы хрононимов в "Новгородской первой летописи старшего извода". *Восточноукраинский лингвистический сборник*. 1998. № 4. С. 148–155.
41. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія. Хмельницький : Авіст, 2008. 548 с.
42. Фонякова О. И. Имя собственное в художественном тексте : учебн. пособие. Л., 1990. С. 83.
43. Чжоу Шао Бо. Номінація відрізків часу в різноструктурних онімичних просторах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Донецьк, 2004. 19 с.
44. Gorczowska N. Bitwa pod Brenną czy pod Starymi Pupami? O nazwach bitew i wojen w polskich powieściach fantasy. Kraków, 2017. 10 s.
45. Domaciuk I. Nazwy własne w prozie Stanisława Lema. Lublin, 2003. 234 s.
46. Kosyl C. Nazwy własne w prozie Jarosława Iwaszkiewicza. Lublin, 1992. 138 s.
47. Szelewski M. Nazewnictwo literackie w utworach Andrzeja Sapkowskiego i Nika Pierumowa. Toruń, 2003. 187 s.
48. Furdal A. Chrononimy słowiańskie. Kraków, 2002. 117 s.
49. Jurka F. Literarische Onomastik: Aspekte der literarischen Onomastik am Beispiel der Namengebung in J. W. von Goethes "Wilhelm Meisters Jahre". Norderstedt : GRIN Verlag, 2009. 75 s.